

GELUKKIG VERZEKERD MET AEGON

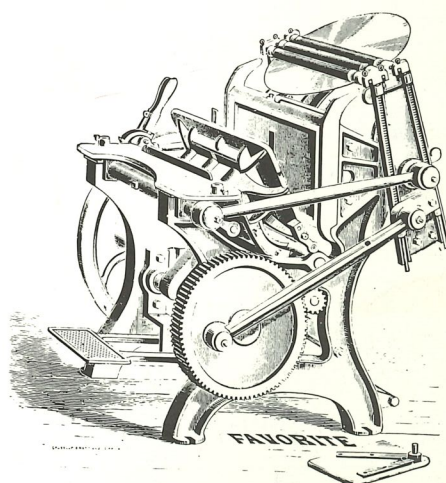
KOM, WE
MAKEN ER
EEN LEUKE
DAG VAN.

AEGON
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

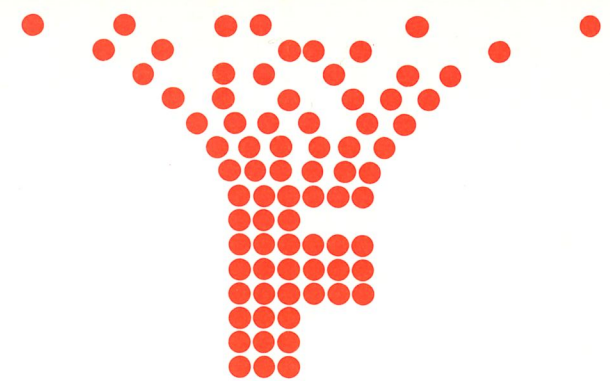
als museumstuk...

Wij zijn erg blij met dat oude drukpersje. 't Doet ons terugdenken aan die tijden, van vakmanschap. Dat vakmanschap hebben we nog, want ook vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen. De persen zien er nu anders uit... Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-616349

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
21e jaargang nr. 1/2, mei 1991*

Flehite

Kamerbeek

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven op het gebied van onroerende goederen, verzekeringen, sparen, beleggingen, financieringen en pensioenadviezen. Ons Amersfoorts advieshuis vindt u aan de Bergstraat 9-11. Vakmensen geven u daar, door harmonieus samenspel, een optimaal advies. Voor u een hele zorg minder. Kunt u met een gerust hart naar Flehite gaan. Misschien zien we elkaar nog...

Flehite

Inhoud

Het Welvaren van Eemlust

M. Krauwer en F. Snieder
Opgravingen in Amersfoort in 1986 en 1987

J. G. N. Renaud
Over Amersfoorts oude stadhuis

Boekbesprekingen

Kroniek

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofredacteur*.
C. Broekhuijsen, dr. J. A. Brongers,
mevr. drs. J. Buurman, dr. J. Hovy,
drs. R. M. Kemperink, mevr. A. Krekel-
Aalberse, drs. P. C. B. Maarschalkerweerd.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 80,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-619987.

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f25,-;
instellingen: f35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite

Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-619987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: mevr. A. Krekel-Aalberse
Van Hardenbroeklaan 19, 3831 CK Leusden
Lidmaatschap: f35,-.

ISSN 0165-960X

Het Welvaren van Eemlust

Eind 1990 kon Flehite een 18de eeuws glas verwerven met een afbeelding van het buiten Eemlust bij Eemnes.

De geschiedenis van Eemlust is er momenteel nog een zonder begin en zonder happy ending.

De eerste invloedrijke familie uit Haarlem, die in de 18de eeuw in Eemnes werd aangetroffen, was de familie Van Wickevoort. Veelvuldig bewogen zij zich op de onroerend goed markt. Door het huwelijk van Jacoba Sophia van Wickevoort met de eveneens Haarlemse patriciër Henry Samuel Crommelin in 1697 gingen ook de Crommelins zich voor het gebied rond Eemnes interesseren. Uit dit huwelijk werd onder meer een zoon geboren, Pieter Samuel (1700-1767).

- 1 Twee van diens kinderen huwden telgen uit een weer andere Haarlemse magistraatsfamilie, Gerlings. Sophia Magdalena huwde in 1759 Herman Gerlings en
- 2 Jacob in 1763 Anna Petronella Gerlings. Ook de Gerlingsen werden daarna actief in Eemnes.
- 15 Heeft Pieter Samuel Eemlust laten bouwen – geheel nieuw opgetrokken of door vergroting van een reeds bestaande woning? De datering van het glas
- 16 (ca. 1760) en de stylistische kenmerken van het huis (ca. 1750) wijzen in die richting. De oudst bekende vermelding van het huis dateert echter uit 1776 met Anna Petronella als bewoonster. Ze was toen twee jaar weduwe en zou het jaar daarop hertrouwen met Jacob Helmolt
- 24 (1747-1808).

Toen Anna Petronella in 1831 op 85-jarige leeftijd te Haarlem overleed werd Eemlust c.a. geveild. Uit het veilingbiljet krijgen wij een goed beeld van het huis en directe omgeving.

'Eene zeer aangename en welgelegen Buitenplaats genaamd Eemlust, bestaande in: een kapitaal en weldoortimmerd Heerenhuis, voorzien van twaalf zoo Benedenals Bovenkamers, meest allen behangen en met stookplaatsen, kabinetjes, Provisie- en Domestiekamers, groote zolder en keuken met Fournuizen, Aanregt met marmerblad, Put- en RegenwatersPompen, Mangelkamer met schoorsteen, ruime Wijn- en Provisiecellers, voorts Koetshuis, Stalling voor tien Paarden, Hooi, en afgeschoten Haverzolders, eene zeer ruime Koepel aan den Straatweg, met kasten en verdere Gemakken, Oranje Huis, Tuinmans Woning, een Schuur waarin een paardenstal, een Chineesche Tent, Achter in de Plaats...'

Het klonk aantrekkelijk maar in werkelijkheid had het huis waarschijnlijk door achterstallig onderhoud en leegstand sterk aan waarde ingeboet. De mededeling in de marge van het veilingbiljet, dat het was opgehouden voor f27.000,00 wijst

ook in die richting. Kennelijk werd het landgoed kort daarop toch verkocht en... afgebroken!

Alleen de – ook op het glas zichtbare – koepel bleef nog behouden. In 1834 bepaalde de raad van Eemnes zelfs dat deze koepel de grens zou zijn om te bepalen of leerlingen naar de school van Eemnes Binnen of die van Eemnes Buiten moesten gaan. Thans herinnert alleen nog een klein huisje met de naam Eemlust aan de Wakkerendijk (nr. 132) aan dit glorieuze verleden.

Wat maakt dit glas historisch en artistiek zo interessant? In de 17de en 18de eeuw was ook de omgeving van de Eem een interessante plek voor patriciërs uit Amersfoort, Amsterdam en, zoals in ons geval bleek, uit Haarlem om landerijen te kopen en buitenplaatsen neer te zetten. Van de meeste huizen rest niet meer dan de naam. Ze zijn zelfs zonder een beeltenis na te laten weer weggeglippt in de historie. De afbeelding is daarom een unieke weerspiegeling van de interesse van de stedeling voor het land- en buitenleven in het Eemgebied.

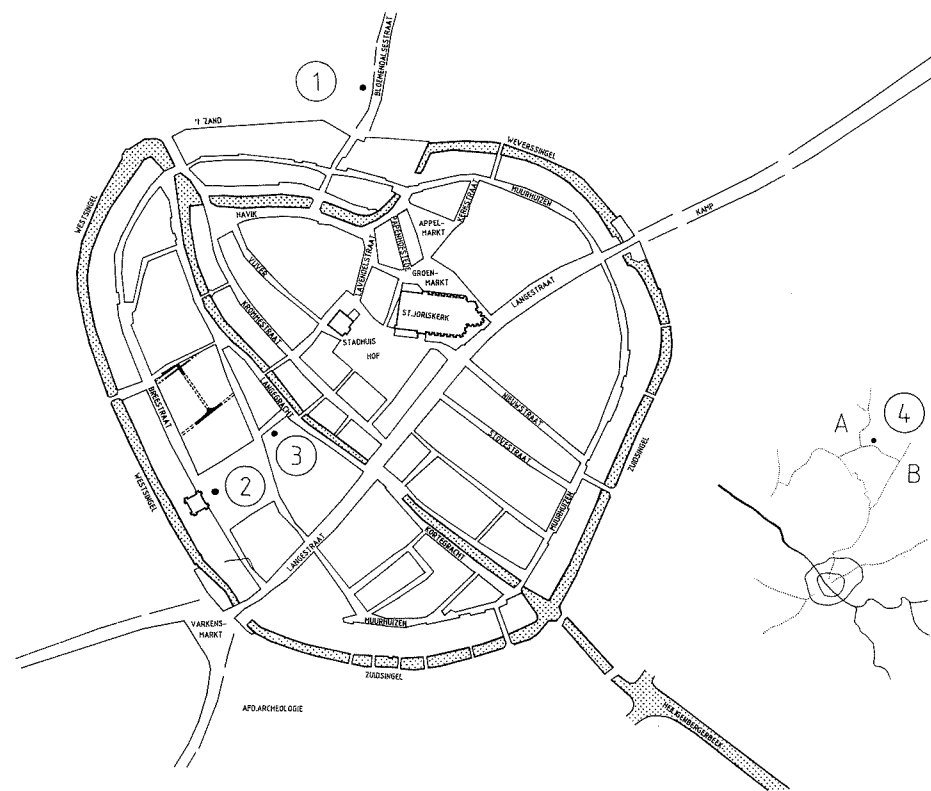
Daarnaast is het glas van zeer hoge artistieke kwaliteit. De graveur deed qua vakmanschap niet veel onder voor de vermaarde Jacob Sang of was hij het mischien zelfs zelf? Het historische en artistieke belang van dit glas vallen zo wel op een heel bijzondere wijze samen. Het glas werd verworven met steun van de Vereniging Rembrandt, de Oudheidkundige Vereniging Flehite, de K.F. Hein Stichting, het provinciaal Anjerfonds Utrecht en de M.A.O.C. gravin van Bylandt Stichting.

B. G. J. E. / P. C. B. M.

Opgravingen in Amersfoort in 1986 en 1987

Monique Krauwer en Francien Snieder

Amersfoort ziet zichzelf graag als een 'stad in beweging' en de gemeentelijke archeologische afdeling kan dit van harte beamen. In de binnenstad, maar de laatste jaren ook vooral in het buitengebied zijn er zoveel bouwactiviteiten dat er vrijwel continu een opgravingsploeg in het veld werkzaam is om het 'bedreigde bodemarchief' te documenteren. Dit houdt natuurlijk in, dat de achterstand in de uitwerking van de opgravingen gestaag groeit, een ontwikkeling die de komende jaren nog verder zal doorzetten. Toch willen wij hier trachten alvast een begin te maken met een korte verslaglegging van onze werkzaamheden in de afgelopen jaren¹. Binnen afzienbare tijd zal een volgend verslag over de jaren 1988 en 1989 volgen, waarin voornamelijk onderzoek in het buitengebied aan bod zal komen.

1. De locatie van de opgravingen: 1. Bloemendalsestraat; 2. Lieve Vrouwekerkhof; 3. Zwanehalsteeg. Inzet: 4. Boerderij De Oude Hof, A. Emiclaereweg, B. Schothorsterlaan.

Bloemendalsestraat 8-12

In het voorjaar van 1986 vond een opgraving plaats aan de Bloemendalsestraat 8/10/12. Deze panden werden afgebroken om plaats te maken voor een aantal nieuwbouwwoningen. In overleg met de firma Van Bekkum was het mogelijk voorafgaande aan de bouw een kort

(5 weken) archeologisch onderzoek te verrichten. Deze locatie was, hoewel buiten de binnenste stadsring gelegen, toch interessant genoeg om te onderzoeken vanwege zijn hoge ligging aan de oude noordelijke invalsweg. De bewoning direct ten Noorden van Amersfoort, in het huidige Hoogland is naar alle waar-

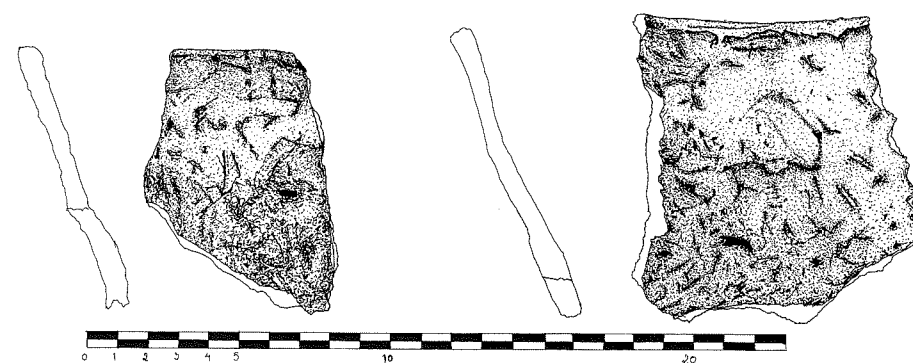
schijnlijkheid ouder dan de nederzetting Amersfoort². Door de opgravingen van de laatste jaren in dit gebied is aangetoond dat op vele plaatsen op de flanken van de dekzandrug kleine nederzettingen lagen uit de Midden/Late IJzertijd (ca. 500 v. Chr. tot het begin van de jaartelling) terwijl ook een grafveldje uit de Romeinse IJzertijd (ca. 200 na Chr.) is blootgelegd. In de buurt van Weerhorst heeft de AWN bovendien bewoningssporen uit de 9de, 10de en 11de eeuw kunnen documenteren en het verslag van de opgraving 'De Oude Hof' in dit jaarverslag wijst ook op een vroege bewoning. De verbindingsweg tussen Hoogland en de 'doorwaadbare plaats door de Eem' moet vrij oud zijn. Het was verder belangrijk de hoogte van het oorspronkelijk zandoppervlak te bepalen, omdat het huidige straatoppervlak hier heel hoog ligt (ca. 4.50 m +NAP).

Het onderzoek

Tijdens de opgraving bleek al snel, dat het hier inderdaad om een natuurlijke pleistocene zandopduiking ging. Er is weinig reden geweest het kunstmatig te verhogen, zoals elders in de stad wel gebeurd is om wateroverlast tegen te gaan, omdat het terrein zo hoog gelegen is (het oorspronkelijk zandoppervlak ligt op ca. 3.20 m +NAP). Dat betekent echter, dat nieuwe bebouwing door de eeuwen heen steeds weer de daaraan voorafgaande sporen grotendeels weggevaagd heeft. Het beeld van deze locatie, dat de opgraving bood, was er dan ook een van ernstig verstoorde vlakken, waarin – behoudens enig muurwerk en puinsleuven – vrijwel geen duidelijke sporen te herkennen waren. Waar de vondsten vertelden dat hier in de IJzertijd, en later vooral in de 14de eeuw al bewoning moet hebben plaatsgevonden, huldten de grondsporen zich in stilzwijgen. In het kort komen hieronder de verschillende bewoningsfasen aan de orde.

Vondsten en sporen uit de IJzertijd

Op de wat hoger gelegen plaatsen in de gemeente Amersfoort zijn wel vaker aardewerkscherven gevonden, die uit de IJzertijd dateren. Het gaat dan meestal

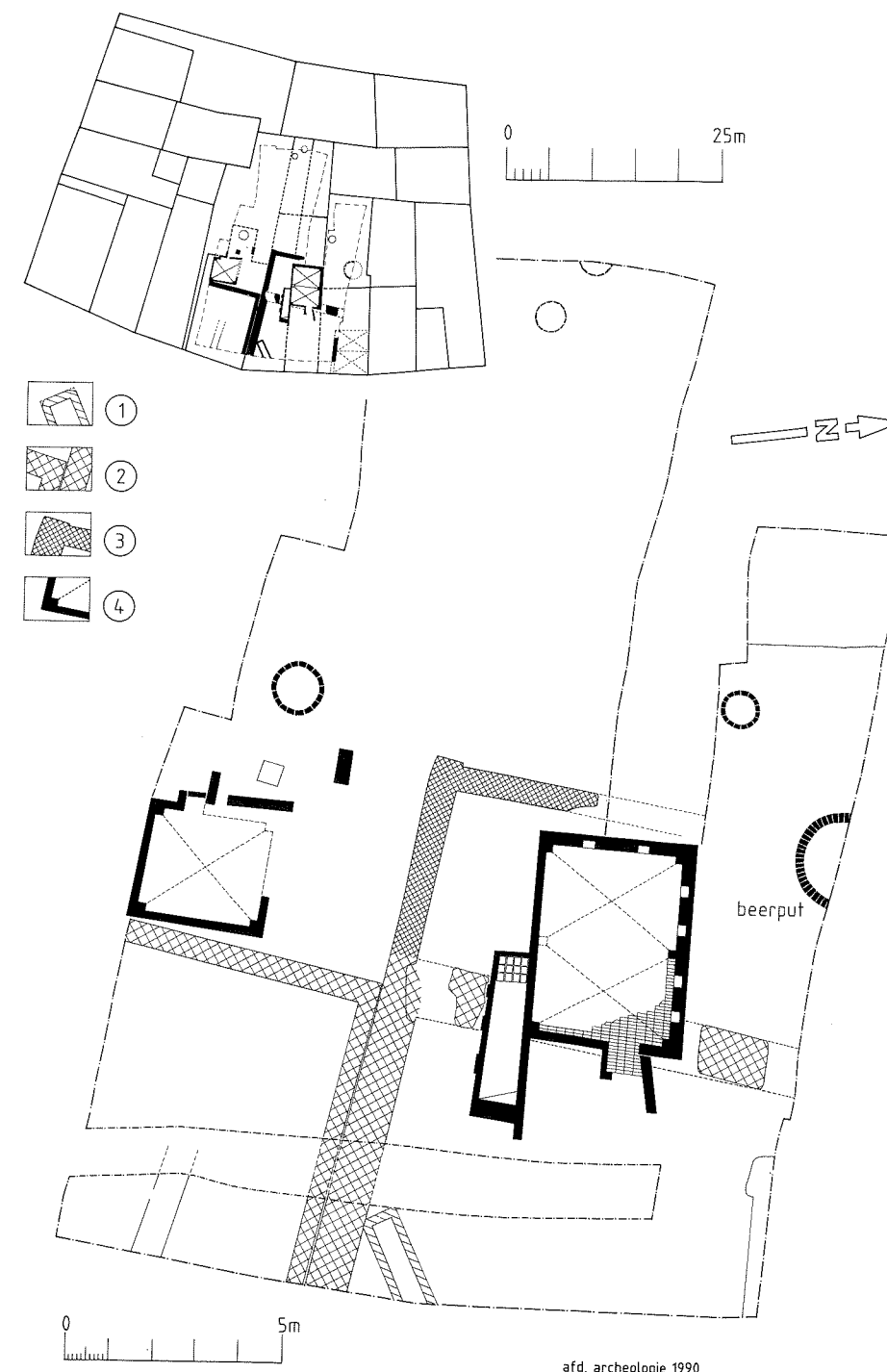

2. Randfragment van IJzertijd-aardewerk (Bloemendalsestraat).

om vrij kleine fragmentjes, die zich onderin de middeleeuwse akkerlaag (esdek) bevinden. Tijdens de opgraving aan de Bloemendalsestraat kwamen ca. 75 aardewerkfragmenten tevoorschijn – waaronder enige van vrij fors formaat – die zeker uit de IJzertijd dateren. De meest herkenbare fragmenten (afb. 2) zijn afkomstig van een grote voorraadpot met een zwak S-vormig profiel. De pot is tot en met de rand 'besmeten': dat wil zeggen dat men met de hand klodders natte dunne kleipap op de pot aanbracht, vóór het droog- en bakproces. Deze fragmenten geven wat meer inzicht in de datering. Meestal is een pot geheel besmeten met uitzondering van een strook onder de rand, die glad gepolijst is. In dat geval is een precieze datering moeilijk, en kan de pot ook uit de Romeinse IJzertijd dateren. In het geval van de pot uit de Bloemendalsestraat, waarbij ook de rand besmeten is, moet gedacht worden aan de laatste twee eeuwen voor Christus. Het aardewerk is gemagerd met granietgruis, een magering die typisch is voor het gebied boven de grote rivieren. Beneden het rivierengebied is een verschraving met scherfgruis algemeen. Zowel formaat als aantal laten zien dat het hier om méér gaat dan om een toevalstreffer. Op deze plaats of in de directe omgeving heeft kennelijk in de eeuwen vlak voor het begin van de jaartelling bewoning plaatsgevonden. De meeste scherven werden samen met jonger, middeleeuws materiaal gevonden in sporen die dus ook van middeleeuwse datum kunnen zijn. Slechts drie kuilen bevatten alleen aardewerk uit de IJzertijd, zodat dat de enige sporen zijn waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat ze uit de prehistorie dateren. De overige sporen zijn door de eeuwenlange bewoning vernield. Waarom het terrein weer verlaten is, en er pas in de 13de eeuw weer sporen van menselijke activiteit te bespeuren zijn, is onduidelijk.

Bewoning in de 14de eeuw

De vondsten die wijzen op activiteiten in de 13de eeuw zijn zo gering, dat van bewoning geen sprake kan zijn geweest. Enkele kogelpotfragmenten en wat proto-

3. Overzicht van de opgraving aan de Bloemendalsestraat: 1. fundering 14de eeuw; 2. uitbraaksleuven 15de eeuw; 3. tussenfase vóór de 16de eeuw; 4. 16de eeuwse kelders en 17de eeuwse putten.

steengoed is alles wat uit deze periode rest. Van het vondstmateriaal dateert het grootste percentage uit de 14de eeuw. Het gaat om een gelijk aantal fragmenten van grijs gedraaid aardewerk en Siegburgsteengoed en een veel kleinere hoeveelheid rood- en witbakkend aardewerk. Dit aardewerk bestrijkt de gehele 14de eeuw: een (gering) aantal scherven van bijna-steengoed kannetjes uit het eerste kwart van de 14de eeuw, en voor het overgrote deel steengoed kannen variërend van vrij grove dikwandige exemplaren tot kannen van fijnere kwaliteit. Slechts enkele fragmenten zijn afkomstig van drinkschaaltjes.

De meeste van deze kannen zijn – door vergelijking van gepubliceerde vondstcomplexen van elders – in de tweede helft van de 14de eeuw te dateren. Het grijze aardewerk wordt voornamelijk vertegenwoordigd door fragmenten van vrij grote voorraadpotten op standvinnen. Bij het wat vroegere materiaal zijn randen van kleine kogelpotten met nagedraaide rand.

Het kleine aantal fragmenten van rood aardewerk is afkomstig van grappen, bakjes en voorraadpotten of kannen op standvinnen, niet of heel spaarzaam geglaazuurd.

De grondsporen – voor zover die door de talrijke verstoringen nog als 14de eeuws zijn aan te merken, zijn voornamelijk kuilen van verschillende afmetingen. De stratigrafisch oudste kuilen zijn ca. 1 tot 1.50 meter in doorsnede en hebben een vrij homogene vulling. Het is mogelijk dat dit zandwinningskuilen zijn uit de 13de eeuw en later. Uit opgravingen elders in de binnenstad is gebleken dat zeker vanaf de 13de eeuw op grote schaal terreinen zijn opgehoogd om de wateroverlast tegen te gaan. Een hooggelegen terrein, in de directe nabijheid van de oude stadskern zoals hier aan de Bloemendalsestraat is natuurlijk bij uitstek geschikt om het benodigde zand vandaan te halen.

Er zijn op het terrein geen water- en beerputten gevonden die met zekerheid in de 14de eeuw gedateerd kunnen worden. Enige puinsleuven op ca. 3.40-3.80 +NAP laten de resten van de eerste

huizen zien (afb. 3). In één van de puinsleuven werd nog een klein stukje van de bakstenen fundering gevonden: het fragment vertoonde een onregelmatig metselverband van secundair gebruikte bakstenen met een groot formaat: 28x14x6,5 cm.

Een rechthoekige fundering, gevuld met verbrande leem, vermoedelijk een stookplaatsje, leek nog net met een hoek direct onder deze muur te liggen en zal daarom tot een vroegere fase behoren. Het formaat van de bakstenen was 24x12x5,5, cm. In dit stookplaatsje werden enige aardewerkfragmenten gevonden: een wandscherf van een uit Siegburg afkomstige steengoedkan van een vrij buikig type, de directe voorloper van de Jacobakan. Dit buikige type komt halverwege de 14de eeuw voor³⁾. Ook het steengoed spinsteentje (afb. 4) kan uit de 14de eeuw dateren, maar omdat deze voorwerpen van een heel algemene vorm zijn, is datering op typologische gronden niet goed mogelijk. Het stookplaatsje moet bij een 14de eeuws huis behoren, maar de oriëntatie en de sporen van dit (misschien houten) huis waren niet meer te zien door de bovengenoemde puinsleuven, waarvan de datering niet goed vast te stellen was. De bodemvondsten geven geen informatie over de bewoners van deze plek. Wel zijn er veel spijkers en enige andere metalen voorwerpen gevonden, in combinatie met een groot aantal slakken en

4. Spinsteentje van steengoed, 14de eeuw (Bloemendalsestraat).

5. Zoutvaatje van witbakkend aardewerk met loodglazuur, 16de eeuw (Bloemendalsestraat).

sintels. Op meer dan een smidse-aan-huis voor privégebruik wijst dit echter niet.

Bewoning in de 15de eeuw en later

Het is opvallend, dat er op het terrein zo weinig 15de, 16de en 17de eeuws materiaal is gevonden. Wel bevond zich op het achterterrein een grote afvalhoop met materiaal uit de 17de, maar vooral 18de en vroege 19de eeuw.

Een opmerkelijke vondst uit de periode na de 14de eeuw was een vrijwel compleet witbakkend zoutvaatje, geel geglaazuurd (afb. 5), dat uit de 16de eeuw moet dateren⁴⁾.

Dat er uit de periode na de 14de eeuw zo weinig vondstmateriaal op het terrein is aangetroffen, hoeft niet te betekenen dat er minder intensieve bewoning heeft plaatsgevonden. Het gehele terrein is vooral in de bovenste lagen zeer sterk verstoord, en het is heel waarschijnlijk dat er verschillende keren een grote schoonmaak heeft plaatsgevonden. De 14de eeuwse vondsten lagen vrij diep en zijn zo voor een deel bewaard gebleven. De vondsten geven dus weinig uitsluitsel over het gebruik van dit terrein in de 15de eeuw en later. De funderingsresten helpen ons iets verder: de bovengenoemde puinsleuven moeten wel uit de late 14de of de 15de eeuw dateren, omdat de twee keldertjes (afb. 3), die een 16de eeuws karakter hebben, gezien hun oriëntatie een latere fase vertegenwoordigen. Op de afbeelding is te zien, dat het meest noordelijke huis aan de achterzijde uitgebreid is vóórdat het uiteindelijk in de 16de eeuw in tweeën gesplitst is en de kelder gebouwd werd. Beide kelders hebben een kruisgewelf gehad, de grootste kelder had een dubbel kruisgewelf en was voorzien van een zestal nissen (afb. 6).

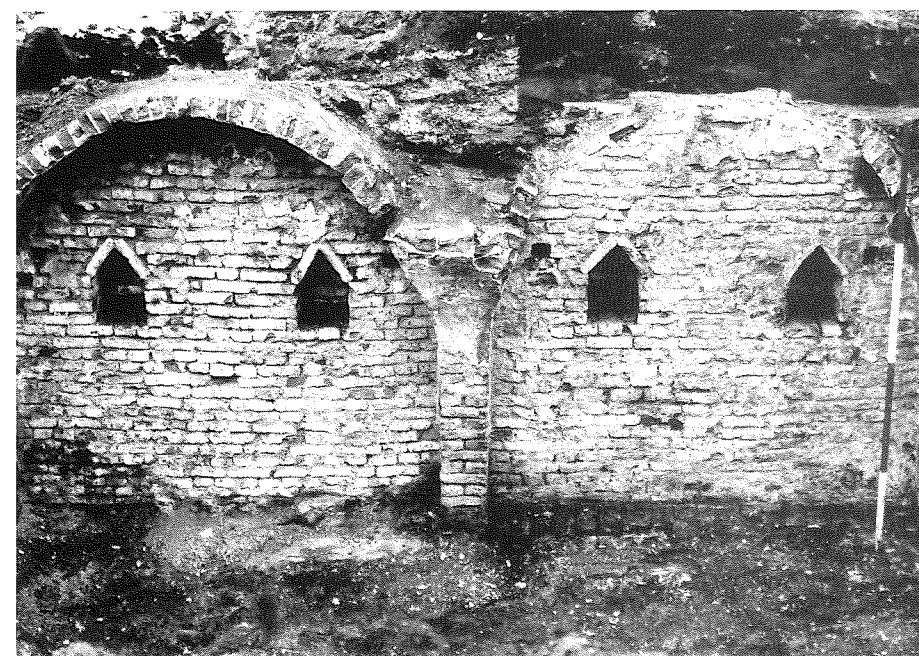
De twee waterputten op het terrein bevatten enig 17de eeuws materiaal evenals de enige beerput op het terrein.

In het kort nog even de conclusies van het onderzoek aan de Bloemendalsestraat: In de laatste twee eeuwen voor Christus is op deze hooggelegen plek of direct in de buurt sprake van bewoning. Pas in de 14de eeuw wordt deze plek, gelegen langs een vermoedelijk zeer oude route vanaf de oudste nederzetting Amersfoort naar het Noorden, weer bewoond.

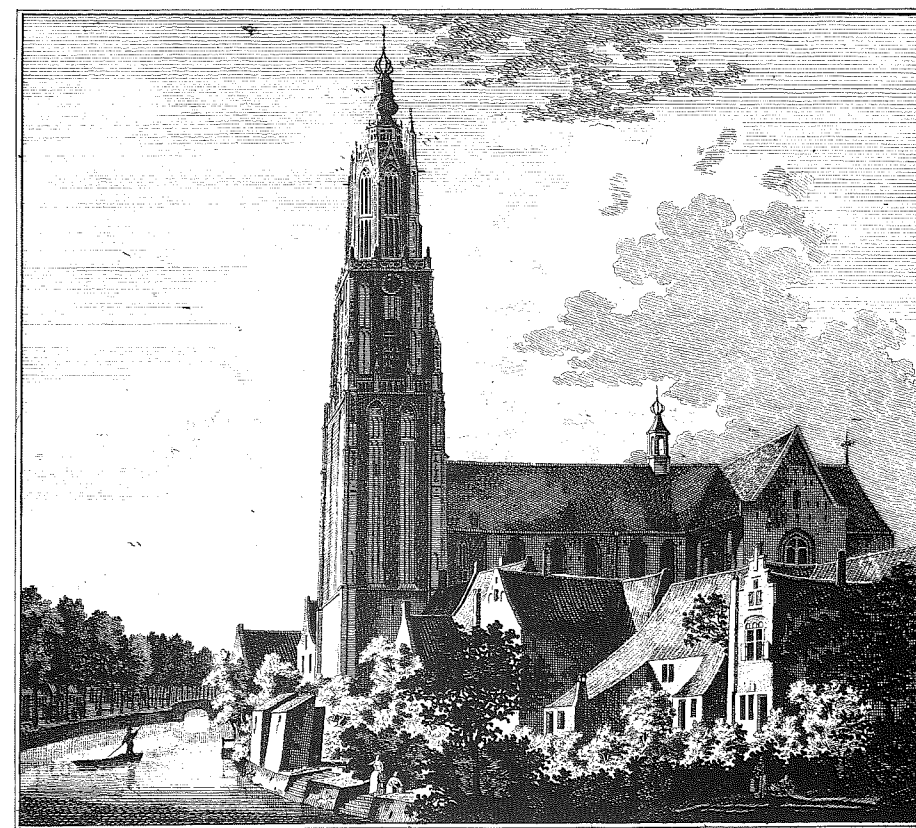
Hoewel de vondsten en sporen schaars zijn, en het gehele terrein zeer ernstig verstoord was, is het duidelijk dat dit terrein ook na de 14de eeuw steeds bewoond is gebleven.

Opgravingen aan het Lieve Vrouwekerkhof

In de maanden juni t/m december 1986 en februari/maart 1987 vond het oudheidkundig onderzoek aan het Lieve Vrouwekerkhof plaats. Vele vrijwilligers, amateurarcheologen en pas afgestudeerde archeologen hebben bij het arbeidsintensieve werk van muren vrijleggen en skeletonen opgraven geassisteerd. De bodem onder het Lieve Vrouwekerkhof was – en is dat nog altijd – een bouw-

6. Kelder uit de 16de eeuw met nissen (Bloemendalsestraat).

7. Paul van Liender (1731-1797), Lieve Vrouwekerk gezien van de zuidzijde in 1759, ets.

historisch Rijksmonument. Het was bekend dat zich hier de resten van de vermoedelijk 15de eeuwse Lieve Vrouwekerk, behorend bij de machtige Lieve Vrouwetoren, bevonden. Toen de herinrichting van het plein was voorgenomen, was er de noodzaak de bodem eerst aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen, omdat bij herinrichting de overblijfselen wellicht zouden worden vernietigd.

De historische bronnen spreken in 1403 voor het eerst van een Lieve Vrouwekapel op deze plaats. In die tijd, het begin van de 15de eeuw nam de Mariaverering reeds een belangrijke plaats in het geeste-

lijk leven in Amersfoort in. Het mirakel van 1444, waarbij een wonderdoend Mariabeeldje in het water werd gevonden en in de Lieve Vrouwekapel werd geplaatst, past binnen dit tijdsbeeld. Het wonderdoende beeldje was aanleiding tot de komst van een grote en gestage stroom van pelgrims naar de kapel. Om aan de grote aantallen pelgrims ruimte te kunnen bieden – en met de gelden die zij met zich meebrachten – is de kapel vergroot tot de van prenten en stadsplattegronden bekende gotische kruiskerk, met daarmee verbonden de voor het stadsbeeld zo markante toren (afb. 7).

Eind 18de eeuw verliest de kerk haar functie en wordt als opslagplaats voor munitie gebruikt. In 1787 wordt de kerk bij een ontploffing zwaar beschadigd: overkapping en binnenmuren waren ingestort. Van enkele jaren hierna dateren waarschijnlijk tekeningen van plattegrond, plafond en vensters, die dienden voor de wederopbouw van het gebouw. Het is er nooit van gekomen: begin 19de eeuw breekt men de resten van de kerk definitief af⁵⁾.

Het archeologisch onderzoek bracht aan het licht dat men destijds bij de afbraak zeer rigoreus te werk is gegaan. Op sommige plaatsen is het muurwerk tot op de onderste funderingslaag weggebroken. Blijkbaar loonde deze graverij naar baksteen de moeite.

Het doel van de opgraving aan het Lieve Vrouwekerkhof was het vastleggen van de resten van de 15de eeuwse kerk en haar voorganger(s). Daarnaast werd aandacht geschonken aan de begravingen in en om de kerk; een honderdtal skeletten werd nauwkeurig uitgegraven, getekend, gefotografeerd en opgenomen ten behoeve van een onderzoek naar leeftijd, geslacht en ziekten⁶⁾. Een derde doelstelling was

8. Opgraving van het plein vanaf de Lieve Vrouwetoren. Te zien zijn de funderingsresten van de zuidelijke helft van de kerk.

ringen en de vele begravingen hebben uiteraard de meeste sporen weggevaagd. Om wat meer gegevens over de eerste gebruiksfase van het terrein te verkrijgen is besloten daar meer aandacht aan te besteden in de noordoosthoek van het plein, direct naast de noordmuur van de eerste kapel.

De sporen bestaan voornamelijk uit greppels in verschillende afmetingen, paalgaten, haardplaatsjes, sporen van huttenleem (vlechtwanden), een waterput en diverse kuilen. Door het aardewerk dat in deze sporen gevonden is, is het mogelijk tot een datering te komen van de gebruiks- en bewoningsfasen.

a. De eerste fase: afwateringsgreppels

Op de tekening (afb. 10) zijn greppels van verschillende afmetingen te zien. Enige daarvan zijn OW en NZ georiënteerd; deze zouden bij één afwaterings- of verkavelingssysteem kunnen horen. Op sommige plaatsen zijn in de profielen wel resten van een akkerlaag te zien, maar door de vele verstoringen en vergravingen is deze laag niet goed te volgen. Het aardewerk dat in deze greppels gevonden werd, is over het algemeen afkomstig uit

de 12de en 13de eeuw: enkele Pingsdorfscherven, waaronder een rand-oor fragment (afb. 11)⁷; kogelpotfragmenten en protosteengoed.

Deze greppels hebben dezelfde oriëntatie als de sloten en greppels die de oudste sporen vormden in het Markthalgebied aan de Breestraat, ca. 50 meter ten noorden van het Lieve Vrouwekerkhof. Hier heeft in 1984 een opgraving plaatsgevonden⁸). De 12de en 13de eeuwse sloten leken hier af te wateren op de Lange Gracht.

Het is opmerkelijk dat de oudste greppels op het Lieve Vrouwekerkhof niet dezelfde richting hebben als de Lieve Vrouwestraat, die immers als een heel vroege weg beschouwd werd. Kennelijk is deze weg pas aan het einde van de 13de eeuw van enig belang geweest. De overige greppels hebben een andere oriëntatie; enkele kunnen samenhangen met huizen die op deze plaats gestaan hebben, en zijn op de Lieve Vrouwestraat georiënteerd.

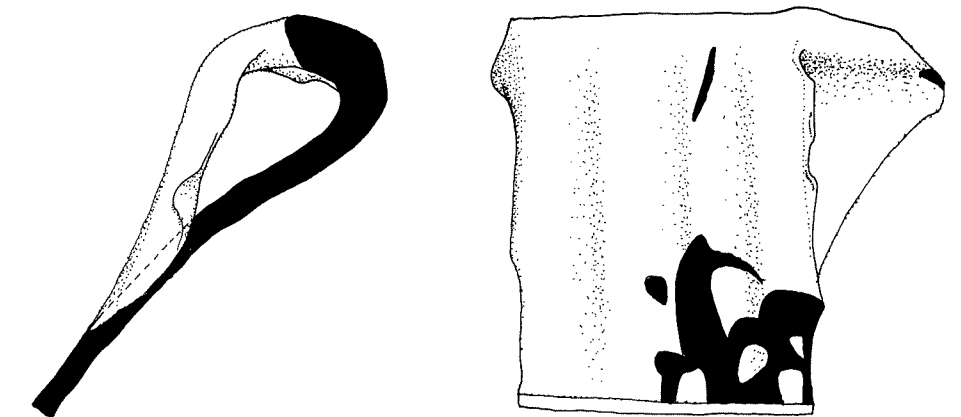
b. De tweede fase: bewoning aan de Lieve Vrouwestraat

Kennelijk is het terrein, dat in de 12de en 13de eeuw gebruikt werd als akkergrond, rond 1300 of in het eerste kwart van de 14de eeuw voor bewoning in gebruik genomen. Het oudste aardewerk, dat met de bewoning in verband gebracht kan worden, dateert namelijk uit deze tijd. Het gaat om scherven die uit een waterput en uit een haardplaats geborgen werden: proto- en bijna-steengoed, Besenstrich-kogelpot en grijs gedraaid aardewerk.

Het terrein is zeker tot 1350, misschien tot in het derde kwart van de 14de eeuw bewoond geweest: dit blijkt uit het aardewerk dat in verband met de overige sporen gevonden is: grijs gedraaid aardewerk, vroeg rood aardewerk, bijna-steengoed en vrij vroege steengoed kunnen uit Siegburg, steengoed uit Langerwehe. Van grijs gedraaid aardewerk zijn onder andere de kan en de vuurklok (afb. 12 en 13), die beide vrijwel geheel compleet bleken te zijn. De kan behoort met zijn vier uitgeknepen standvinnen en zijn rolronde oor tot het standaard type waterkan, dat gedurende de 14de eeuw

10. De 12de en 13de eeuwse afwateringssloten en -greppels aan de Breestraat en op het Lieve Vrouwekerkhof.

11. Rand/oor fragment van Pingsdorfpot, datering tweede helft van de 12de eeuw (Lieve Vrouwekerkhof).

12. Vuurklok van grijs aardewerk, 14de eeuw (Lieve Vrouwekerkhof).

13. Kan van grijs aardewerk, 14de eeuw (Lieve Vrouwekerkhof).

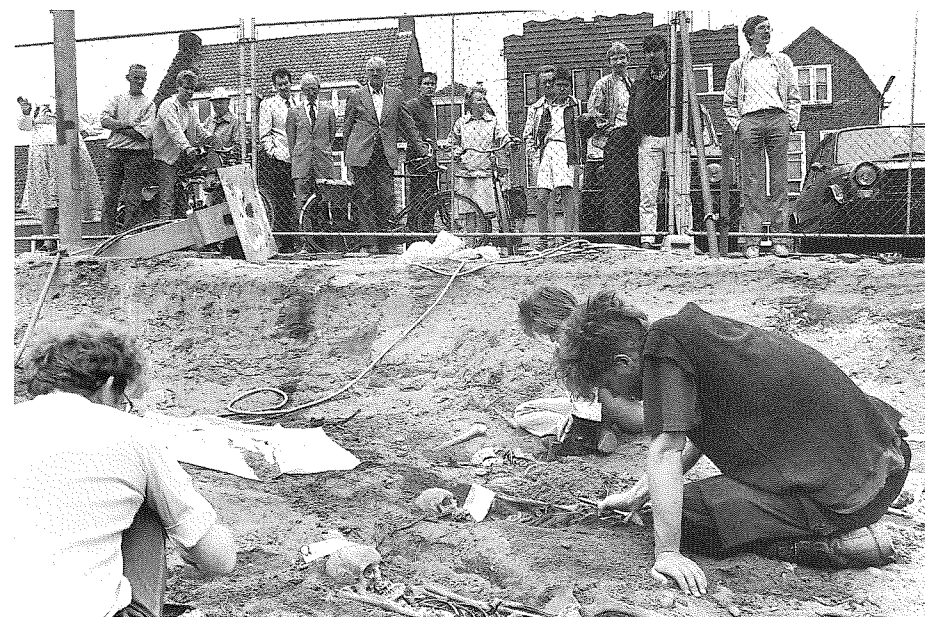
onderzoek naar de geschiedenis van het terrein voordat hier een kapel verrees.

Het terrein Lieve Vrouwekerkhof vóór de bouw van de eerste kapel

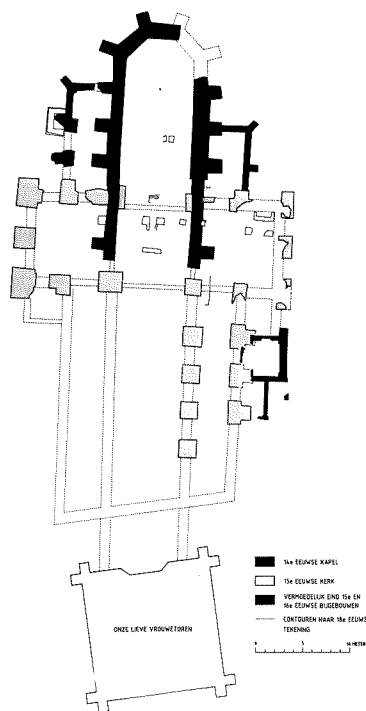
Tijdens het onderzoek van de Lieve Vrouwekapel is tevens aandacht besteed aan de sporen en vondsten die van vóór de eerste bouwphase van de kapel dateren. Dit is belangrijk in het kader van het onderzoek naar Amersfoorts vroegste ontstaansgeschiedenis; de vroegste sporen op het Lieve Vrouwekerkhof sluiten aan bij gegevens over de eerste gebruiksfase van terreinen die we door opgravingen elders in de stad al kennen.

Bovendien was een dergelijk onderzoek van belang om de eerste bouwphase van de kapel te dateren: de jongste sporen van huizen onder of vlak langs de kapel verschaffen ons een terminus post quem voor de kapel.

Binnen de 'muren' van de kapel en kerk waren de bewonings- en gebruikssporen heel fragmentarisch aanwezig. De funde-

9. Het vrijleggen en tekenen van skeletten.

14. Plattegrond Lieve Vrouwekerk, tekening naar resultaten opgraving.

heel algemeen in de Nederlanden voorkomt.

De vuurklokken van grijs aardewerk komen voor vanaf de eerste helft van de 14de eeuw; vanaf het eind van de 14de eeuw komen de roodbakende vuurklokken voor, die in de loop van de 15de eeuw de grijze geheel gaan verdringen. Vuurklokken zijn in feite grote omgekeerde schalen met bovenaan een handgreep, voorzien van enige openingen om het vuur smeulend te houden en niet geheel te doven. Vanaf het einde van de 15de eeuw, als het brandbare houten huis steeds meer plaats moet maken voor stenen huizen verliest het vuur zijn centrale plaats in een vertrek en komt tegen de stenen muur aan te liggen. De ronde vuurklok verdwijnt dan, en het halfronde exemplaar, dat tegen de bakstenen muur werd gezet, doet zijn intrede⁹⁾. Hoewel op het onderzochte terrein verschillende paalgaten zijn geconstateerd,

was het niet mogelijk daar een 14de eeuwse huisplattegrond uit te reconstrueren. Wel gaven fragmenten van leemvloeren en omgevallen vlecht wanden aan, dat er huizen gestaan hebben.

In het oostprofiel was duidelijk te zien, hoe de muur van de eerste kapel die op deze plaats gestaan heeft, dwars door de 14de eeuwse vloerniveaus gaat.

De Lieve Vrouwekerk

Ten aanzien van de kerk moest het archeologisch onderzoek een aantal vragen beantwoorden: Hoeveel voorgangers had de 15de eeuwse kerk, was dat alleen de Lieve Vrouwekapel, waarvan in 1403 voor de eerste maal melding wordt gemaakt, of was er nog een oudere kapel: mogelijk de Sint Sebastiaanskapel, waarvan in de bronnen voor het eerst melding wordt gemaakt in 1364¹⁰⁾. Hoe zag(en) deze voorganger(s) er uit, wanneer zijn ze gebouwd. Zijn deze kapellen afgebroken of werden ze opgenomen in de 15de eeuwse kerk? Hoe zag de 15de eeuwse kerk eruit? De tekeningen uit het eind van de 18de eeuw, die waren gemaakt t.b.v. de wederopbouw, deden vermoeden dat de 15de eeuwse kerk een voorganger had die – waarschijnlijk in het koor – in de latere kerk was ingepast: dit moest namelijk wel haast de reden zijn voor de schuine oriëntering van de kerk op de toren.

Bij de opgravingen van de fundamente van de kerk werden twee funderingsystemen aangetroffen: het koor was aangelegd op een grondmuur, het schip en het transept of de dwarsbeuk waren gefundeerd op een systeem van poeren en spaarbogen, d.w.z. op kubusvormige fundamente (ook stiepen genoemd) met daartussen open bogen van metselwerk (afb. 14). De grondmuur van het koor houdt niet op bij de viering (kruising van schip en transept) van de kruiskerk, maar loopt door tot aan de westelijke vieringspijlers. Al gauw was duidelijk dat inderdaad een oudere kapel als koor was opgenomen in de latere 15de eeuwse kruiskerk. Doordat de oudere kapel was gelegen aan de Lieve Vrouwestraat heeft men bij de bouw van de kruiskerk deze oriëntatie moeten aanhouden. Bij het toe-

voegen van een toren aan de kerk was men waarschijnlijk gebonden aan de oriëntatie van de bebouwing langs de jongere Westsingel, met als resultaat dat de toren schuin op de richting van de kerk is komen te staan.

Het koor van de kerk, hier steeds in tegenstelling tot de grotere kerk, 'de kapel' genoemd, is eenbeukig met een meerhoekige afsluiting en steunberen rondom. Binnenwerks is de kapel ongeveer 8.5 meter en buitenwerks ruim 10 meter breed. De lengte is niet nauwkeurig vast te stellen, omdat de westafsluiting niet gevonden is, maar zal buitenwerks ruim 24 meter zijn geweest. Mogelijk is de fundering van de westelijke afsluiting verloren gegaan door de aanleg van graven of bij aanleg van de forse vieringspijlers, hoewel er zelfs geen aanzetten van een westmuur in de zijmuren getraceerd konden worden. Op aanlegniveau varieert de breedte van de kapelmuur van ongeveer 1.40 tot 2 meter; bovengronds was de gereconstrueerde breedte bijna een meter. De steenlagen van de fundering die wij aantrouwen, bestonden uit kistwerk met – veelal diagonaal – brokwerk. Op een enkele plaats zijn binnen het kistwerk geen baksteenbrokken, maar keien gebruikt. In de zuidelijke funderingsmuur van de kapel bevindt zich binnen de 4de travee (afstand tussen twee steunpunten (zuilen of steunberen)) een versmalling: de muur wordt hier plotseling van 2 m slechts 1.40 m breed. Bij de versmalling lijkt de muur ook even te zijn onderbroken, de aanleghoogte verschilt tussen het brede en het smallere deel een baksteendikte. De aanleghoogte, ongeveer 0.80 m boven NAP, varieert echter in z'n geheel nogal, wellicht om kleine oneffenheden in het terrein op te vangen. De gedachte die bij het opgraven van de abrupte muurversmalling bij ons opkwam, dat wij hier mogelijk met een fasering in de bouw te maken hadden, moest na onderzoek van de noordelijke kapelmuur worden verworpen: hier verjongt de muur zich in westelijke richting ook, maar dan heel geleidelijk. Opvallend is het ontbreken van een steunbeer in de laatste travee, die bovendien meer dan twee keer zo lang is dan de andere traveeën; de traveemaat is

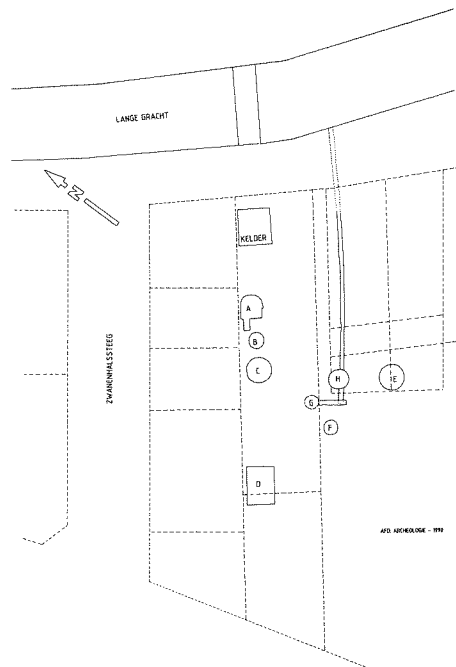

15. Beeldje, behorend tot de 15de eeuwse kerk. Waarschijnlijk apostel Jacobus, gezien de pelgrims mantel.

3.90 meter, terwijl de laatste travee 9 meter lang is. Het lijkt alsof zich op deze plaats nooit een steunbeer heeft bevonden. Wanneer dat namelijk wel zo zou zijn geweest, dan had men waarschijnlijk bij de aanleg van de vieringspijler (net zoals men de kapelmuur hierbij gebruikt heeft), de steunbeer in dit fundament ingepast. Een datering van deze kapel is op archeologische gronden moeilijk te geven. Aardewerkvondsten die duidelijk bij de kapel horen, zijn niet gedaan. Een enkel stukje beeldhouw- en traceerwerk dat gevonden is, moet waarschijnlijk aan de fase van de kruiskerk worden toegeschreven (afb. 15). Een kerkopgraving levert, buiten beeldhouwfragmenten en skeletten, meestal niet veel mobiele vondsten op. Bij de Lieve Vrouwekerk zijn door de grondige afbraak van de fundamente, wel zeer weinig losse vondsten gedaan. Vondsten, behorend bij bewoning voorafgaand aan de bouw van de kapel (zie boven), worden gedateerd tot ongeveer het derde kwart van de 14de eeuw. Of de huizen die hier stonden zijn afgebroken ten behoeve van deze kapel, blijft de vraag. Het is natuurlijk mogelijk dat deze

kapel een voorganger heeft gehad, waarvan archeologisch niets is aangetoond. Een stenen voorganger is nauwelijks voor te stellen, omdat daar wel iets van zou zijn teruggevonden, terwijl een houten voorganger niet uitgesloten hoeft te worden. De aangetroffen funderingsresten van de kapel zijn nogal lastig te dateren. Baksteenformaten worden vaak voor de datering van bouwwerken gebruikt, maar leveren in dit geval veel problemen op. Baksteenformaten verschillen nogal per gebied en aangezien Amersfoort zelf geen eigen steenbakkerijen bezat, betrof ze stenen vanuit verschillende plaatsen elders. Daarbij blijkt dat, vooral bij funderingen, sprake is van voortdurend hergebruik van stenen. De eerste lagen bestaan uit gestapelde stenen, die dus niet met specie zijn gevoegd, maar in zand zijn gelegd. Op deze stenen bevinden zich in veel gevallen resten van oude metsel-specie. De steenformaten van de kapelfundering zijn zeer divers en komen ook verspreid over de gehele fundering voor. Ze variëren van 29.5x13x6 tot 21x10.5x5 cm. Binnen deze grote diversiteit geven in principe de kleinere formaten stenen

houvast voor datering. Bakstenen met een lengte van 21 cm kunnen misschien wel net uit de 14de eeuw stammen, maar waren toen zeker nog niet gangbaar¹¹⁾. Een vergelijk van gebruikte steenformaten in Amersfoort is slechts te maken met die van de tweede stadsmuur, die gebouwd werd tussen 1380 en 1450: hiervoor gebruikte men stenen van 23 en 24 cm lengte en 5 cm dikte. Op grond van de steenformaten moet deze kapel in de eerste helft van de 14de eeuw gedateerd worden, een preciezere datering is voorlopig niet mogelijk. De latere kruiskerk, die voor haar koor gebruik maakt van de oudere kapel, is volgens een geheel ander systeem gebouwd: de kerk rustte op poeren, waarop spaarbogen waren gemetseld. In de fundering voor de meest oostelijke vieringspijlers zijn delen van de oudere kapelmuur verwerkt. Om een vierkant funderingsblok te verkrijgen heeft men aan weerszijden van de muur een blok geplaatst. De meeste poeren vertonen een zeer regelmatig metselwerk, met twee of drie verschillende baksteenformaten (meest voorkomende formaten zijn die met een lengte van 22 en 23 cm; ook 21 cm lengte komt voor). De poeren, die de zuidmuur van de kerk dragen, evenals die van het transept, zijn zeer onregelmatig gestapeld en bestaan uit bakstenen van uiteenlopende formaten, waaronder kloostermoppen met een lengte tot 34 cm en zelfs blokken tufsteen. Het is duidelijk dat deze grote formaten baksteen en tufblokken niet afkomstig zijn van de kapel die als koor in de kapel is ingepast, omdat de stenen hiervan een grootste lengte van 27 cm hebben. Voor zover bekend, is het formaat baksteen van de eerste stadsmuur, die dateert van circa 1300, 28 tot 29 cm lengte, zodat de funderingsstenen ook hier waarschijnlijk niet vandaan komen, hoewel de stadsmuur aan deze zijde van de stad in de tweede helft van de 15de eeuw is afgebroken. De stenen moeten stammen van een in de omgeving afgebroken 13de eeuwse huis of kerk. De kleine poeren in de viering van de kerk behoren waarschijnlijk tot de fundering van het oxaal. Op andere kleine fundamente rustten wellicht altaren en grafmonumenten.

16. Ligging beer- en waterputten bij de panden aan de Zwanehalsteeg en de Langegracht.

Het is niet geheel duidelijk waarom men voor de viering van de kruiskerk niet de laatste travee van de kapel heeft genomen, deze vormt namelijk een bijna zuiver vierkant en lijkt als zodanig zelfs ontworpen te zijn voor een viering. Een voor de hand liggende reden is, dat men het koor van de kruiskerk langer wilde hebben en daarom de viering precies een traveemaat (3.90 meter) verder naar het westen plaatste. Merkwaardig is de eerste traveemaat van het schip: deze is veel langer dan die van het koor en resterende traveeën van het schip (die van gelijke lengte zijn). De lengte van de eerste travee van het schip (5.20 meter), komt overeen met de breedte van de zijbeuken. Toen met de grotere traveemaat was begonnen, bleek wellicht dat men op die manier niet goed uitkwam met de plaatsing van de toren; men heeft daarop weer teruggegrepen naar de oude traveemaat van het koor, voorheen kapel. De plaats van de toren neemt een onafhankelijke positie in ten opzichte van de kerk: op de eerste plaats wegens de reeds genoemde verschillende oriënteringen, en op de tweede plaats omdat de toren niet direct tegen de kerk aan is gebouwd, maar door een overwelling over de straat hiermee is verbonden. Op deze manier handhaafde men de doorgang van de Breestraat naar de Krankeledenstraat, die bij processies bijvoorbeeld een belangrijke rol speelde. De westelijke afsluiting van het schip en mogelijke fundamenten van de overwelling naar de toren hebben wij niet kunnen opgraven, vanwege het gevaar te dicht in de nabijheid van de toren diepe putten te graven. Om verschillende redenen hebben wij het noordwestdeel van de kerk niet onderzocht.

Tenslotte iets over de bijgebouwen van de Lieve Vrouwekerk. Op de tekening van de kerk van het eind van de 18de eeuw zijn aan weerszijden van koor en schip enkele aanbouwsels afgebeeld. Aan de noordzijde van het koor was de consistorie, die drie traveeën lang bleek te zijn en waar de sacristie zich zal hebben bevonden. Tegen de middelste steunbeer troffen we een aanbouwsel aan, waarvan de functie tot nu toe onoplosbaar was. Aan de zuidzijde bevond zich eveneens

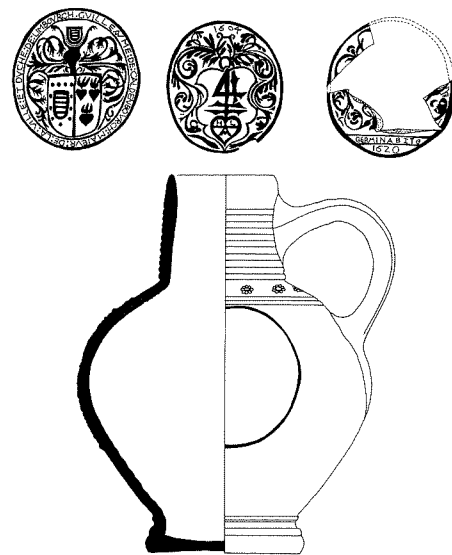
een zijkapel (twee traveeën lang), die op de 18de eeuwse tekening de benaming van brandspuithok heeft, maar van oorsprong wel de functie van kapel zal hebben gehad. Tegen de zuidmuur van het schip direct aansluitend aan het transept, zijn op de tekening uit de 18de eeuw twee aanbouwsels getekend: een portaal en een turfhok. Van het portaal is slechts een muurfragment, dat aan het turfhok grenst bewaard gebleven. Het turfhok zelf is beter gespaard: het gebouwtje vertoont de aanzetten van een kruisgewelf van de kelderruimte. De benaming turfhok zal duiden op een latere functie van het aanbouwsel. De oorspronkelijke functie van de ondergrondse ruimte is mogelijk die van grafkelder geweest. Hiervoor spreken zowel de overwelling als de gaten in het muurwerk ten behoeve van de stellingen, waarop kisten werden gezet. Het muurwerk van alle aanbouwsels is veel dunner dan dat van de kerk zelf. Voor alle bijgebouwen geldt dat ze later zijn dan schip en koor; ook de zijkapellen van het koor zijn van jongere datum dan het transept. Vermoedelijk stammen zij uit de 16de eeuw.

Het terrein tussen Zwanehalsteeg en Grachtkerk

In de loop van 1986 heeft men de huizen en gebouwen, die nog op het terrein tussen Zwanehalsteeg en Grachtkerk stonden, gesloopt. Archeologisch onderzoek was begin 1987 mogelijk op een vrij smalle strook even ten oosten van de Zwanehalsteeg en een strook aan het Lieve Vrouwekerkhof. In een later stadium, in de zomer van datzelfde jaar hebben wij op het resterende terrein, toen de graafmachines van de aannemer al in bedrijf waren, enkele waarnemingen gedaan.

De sleuf, die wij parallel aan de Zwane-

halsteeg getrokken hadden, kon slechts twee meter breed zijn, waardoor wij wegens instortingsgevaar geen grote diepte konden bereiken. Bovendien was de bodem door kelders en putten danig verstoord. Onze sleuf liep precies achter de rooilijn van de huizen die aan de Zwanehalsteeg stonden. De putten, water- en beerputten, waren echter wat de inhoud betreft interessant. Put A (afb. 16) bevatte 16de en 17de eeuwse scherven, put B was een waterput zonder inhoud, put C, een beerput, had in de storkoker veel roodbakkend, 17de eeuwse aardewerk, put D tenslotte leverde het meeste en het rijkste materiaal op, grotendeels te dateren in de eerste helft van de 17de eeuw. De grote, rechthoekige beerput bevatte glas, leer (o.a. een messchede), textiel, bot, een houten tonnetje, een spinsteentje met het stokje er nog in, een tinnen lepel, een loden gewicht en zeer veel aardewerk, waaronder enkele complexe exemplaren. Fraai is de steengoed kruik, vermoedelijk vervaardigd in Raeren. Rondom op de buik zijn drie wapenmedaillons aangebracht, waarvan een het jaartal 1604 en een ander het jaartal 1620 draagt. Oorzaak van deze uiteenlopende jaartallen is, dat men vaak

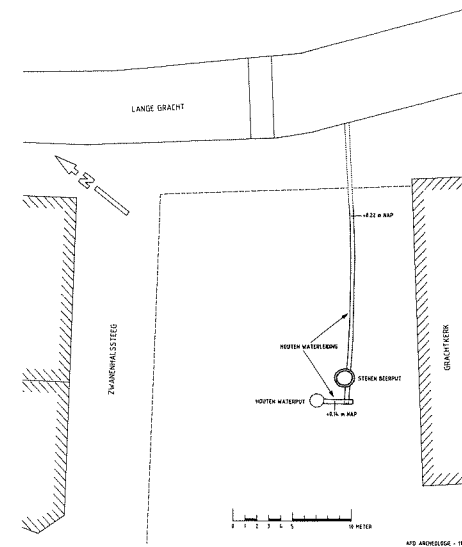
17. Steengoed kruik met appliques, eerste kwart 17de eeuw ('Zwanehalsteeg').

oude mallen voor de appliques gebruikte (afb. 17).

Van verschillende zijden kwam in augustus 1987 de melding bij ons binnen dat in de bouwput naast de Grachtkerk aan de Langegracht op grote diepte een houten pijp te zien was. Het bleek een pijp te zijn die ongeveer parallel aan de Grachtkerk was ingegraven tot in het 'schone' zand, 2.5 meter beneden het huidige maaiveld (afb. 18). De pijp was vervaardigd uit over de lengte doorgezaagde en uitgeholde boomstammen, met een diameter van ruim 30 cm, waarvan de helften met pen-gatverbindingen aan elkaar geklonken waren (afb. 19). Om de naden waterdicht te maken, waren deze opgevuld met mos, direct vergelijkbaar met het breeuwsel tussen de planken van scheepshuiden. De pijp, die zo'n 20 meter lang was, kwam na een hoek van 90 graden te hebben gemaakt, uit in een houten waterput. De boomstam bleek een waterleiding, een watertoevoer, van de gracht naar de put te zijn geweest; het verval van de pijp van de grachtzijde tot aan de waterput was ongeveer 10 cm, voldoende om de put van water te voorzien. De waterleiding is in de loop der tijd dichtgeslibt, waarna de waterput is gebruikt als beerput. Het is ook mogelijk dat de waterleiding is dichtgeslibt pas toen men de waterput als beerput is gaan gebruiken.

Het aardewerk dat men in de put heeft gegooit, toen deze als beerput functioneerde, leverde ons niet alleen een globale datering van de beerput, maar bovendien een 'terminus ante quem' van de waterput met bijbehorende waterleiding. Er bevonden zich scherven in de put van grijs gedraaid aardewerk, dat in de 15de eeuw nog veelvuldig en in de 16de eeuw sporadisch voorkomt, en van een 16de eeuwse vuurklok. Hierdoor moet de waterleiding vóór de 16de eeuw gedateerd worden: 15de eeuws of misschien zelfs vroeger.

De vondst van de waterleiding is zeldzaam, maar voor Amersfoort niet uniek. Bij de opgraving in 1976 onder het pand 'De Kroon', even verder aan de Langegracht, waar in de 17de eeuw een bierbrouwerij was gevestigd, trof de heer

18. Ligging waterleiding op het terrein tussen de Zwanehalsteeg en de Grachtkerk.

Van Hoorn een dergelijke leiding aan. Begin- en eindpunt heeft men daar niet kunnen traceren, maar Van Hoorn veronderstelde dat de leiding werd gevoed door een wel¹²⁾. Het moet in de middeleeuwen een flinke onderneming zijn geweest een watertoevoersysteem van deze omvang aan te leggen, zeker op deze diepte, die toen ook al zo'n 1.50 m onder het maaiveld zal zijn geweest. Het idee ligt daarom voor de hand dat deze watervoorziening niet zomaar een huishouden diende, maar is aangelegd ten behoeve van een industrie. Gezien de parallel met de vondst onder 'De Kroon', een voormalige bierbrouwerij, en het feit dat aan de Langegracht vele brouwerijen waren gevestigd, gaan onze gedachten uit naar deze voor Amersfoort zo belangrijke bedrijfstak in de middeleeuwen en daarna. De bloei van het bierbrouwen in Amers-

foort wordt echter altijd toegeschreven aan het Amersfoortse bronwater en onze waterleiding, die bij de gracht lijkt te beginnen, komt waarschijnlijk niet van een wel. Misschien hebben wij vanwege de tegenwoordige toestand van het grachtwater een fout beeld van de toenmalige helderheid ervan. De Langegracht is een direct verlengde van de beken die aan de oostzijde de stad binnen komen; het is niet onmogelijk dat destijds dit water naast het grondwater gebruikt werd.

In de nabijheid van de waterleiding troffen wij enkele putten aan, waarvan een, beerput E, een zeer rijke inhoud bleek te hebben (afb. 16). De inhoud van de houten waterput, die later als beerput in gebruik was genomen, put G, is al even hierboven ter sprake geweest: interessant was de vondst van fragmenten van een fraai versierde vuurklok van Noord-Hollandse slibwaar, die gedateerd wordt in het laatste kwart van de 16de eeuw. Deze vuurklok heeft een half rond model met vlakke zijstukken en is versierd met heraldische motieven.

19. Detail waterleiding.

20. Polychroom fluitje (Zwanehalsteeg).

21. Majolica schotel uit Montelupo, eind 16de-begin 17de eeuw (Zwanehalsteeg).

De stenen beerput, put H, die dwars door de waterleiding heen gaat, had een 19de en 20ste eeuwse vulling. De wand van put F was opgebouwd uit turfplaggen; waarschijnlijk was deze put van oorsprong aangelegd als waterput en later gebruikt als beerput. De inhoud bestond vooral uit 15de eeuwse steengoed. Veruit het meest bijzonder was de vulling van beerput E. Enkele voorwerpen krijgen hier nadere aandacht¹³). Afbeelding 20 toont een fluitje in de vorm van

een kip. Polychrome vogelfluitjes werden gemaakt in Saintonge (Normandië), maar ook in Keulen en Beauvais. Tot nu toe is geen ovenafval gevonden, zodat de precieze herkomst onzeker is. In Amsterdam is een dergelijk vogelfluitje gevonden en wordt daar gedateerd tussen 1575 en 1625¹⁴).

Een zeer bijzondere vondst was de helaas niet compleet bewaarde Montelupo schotel (afb. 21). Deze majolica schotel is afkomstig uit het Italiaanse Montelupo. Op de buitenzijde van de schotels uit deze plaats bevinden zich paars geschilderde banden, welke niet voorkomen op Nederlandse imitaties. Ze werden geproduceerd in de late 16de en vroege 17de eeuw¹⁵). De voorstelling met een ridder, zoals ook op de Amersfoortse vondst, komt het meest voor. Deze ridder-schotels staan model voor de Noord-Hollandse slibwaar en Werra aardewerk. Buiten Amersfoort zijn slechts twee bodemvondsten van Montelupo schotels bekend en wel in Amsterdam, hetgeen spreekt voor een goede welstand van de eigenaren ervan. Een mooi exemplaar van Weser aardewerk werd eveneens in beerput E aangetroffen: een zogenaamde Coppengrave pot (afb. 22). De belangrijkste periode van handel van dit aardewerk ligt tussen 1580 en 1630¹⁶);

Als laatste wordt hier afgebeeld een fraaie majolica schotel met een blauw fond en een haasje in het centrum ervan (afb. 23). Schotels met blauw fond zijn veelvuldig in Nederland vervaardigd, het donkerblauwe veel in Hoorn, het lichtblauwe in Haarlem. De kleur van de schotel uit deze beerput neigt het meest naar lichtblauw. De datering van schotels met de afbeelding van een haasje is de eerste helft van de 17de eeuw¹⁷).

Naast de hierboven beschreven exemplaren bevatte beerput E vrij veel bijzonder aardewerk, zodat geconcludeerd kan worden, dat de bewoners van de Lange-gracht, die deze beerput eind 16de begin 17de eeuw in gebruik hadden tamelijk welgestelde mensen waren¹⁸).

De Oude Hof Schothorsterlaan 31

In augustus 1987 heeft de afdeling archeologie twee weken gegraven op het voor-

malig erf van boerderij de Oude Hof (of Oude Hoef), die gelegen was aan de Schothorsterlaan, tussen Emiclaerweg en Zielhorsterlaan. De boerderij moest plaats maken voor nieuwbouw van het plan Zielhorst.

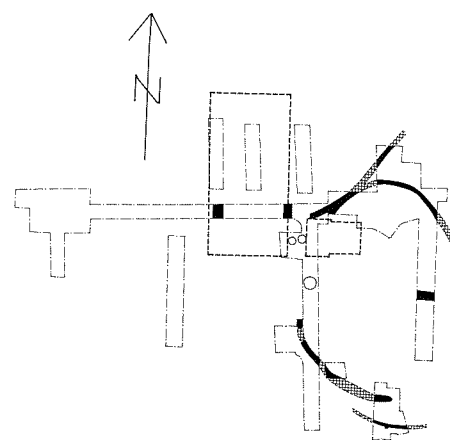
De boerderij behoorde tot de malen van Hoogland. Deze malen vormde een soort markegenootschap, dat in 1282 voor het eerst wordt vermeld, en vermoedelijk al 12de eeuw van oorsprong is¹⁹). Op een uit 1648 daterende lijst van de Maalschap wordt de Oude Hof vermeld als een van de gewaarde hoeven, hetgeen betekent

22. Pot afkomstig uit het Weser-gebied (Zwanehalsteeg).

23. Blauw majolica bord, afkomstig uit Haarlem, eerste helft 17de eeuw (Zwanehalsteeg).

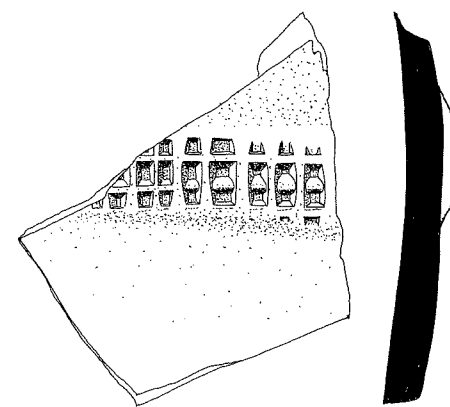

24. Overzichtstekening De Oude Hof, opgravingsputten, greppelsystemen en waterputten.

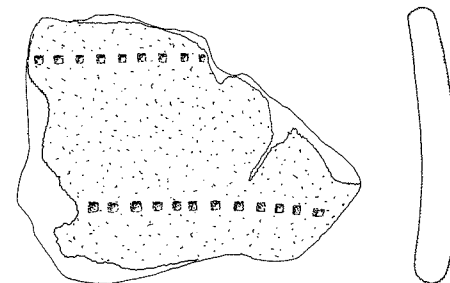
dat de boerderij aandelen had in de gemene gronden. Boerderij de Oude Hoef maakte samen met de Nieuwe Hoef deel uit van het bezit van de abdij van Sint-Paulus.

Het recente sloopwerk van de uit het begin van deze eeuw stammende boerderij was zo rigoureuus verricht, dat daarmee waarschijnlijk ook oudere sporen van mogelijke voorgangers van de boerderij verdwenen zijn. Het is ook niet uitgesloten dat bij de bouw van de laatste boerderij al veel verstoord is. Vanwege de verstoringen waren slechts de dieper gelegen sporen, zoals sloten, greppels en waterputten, in tact gebleven. De fragmenten van sloten en greppels die wij aantreffen, gelegen even ten oosten van de recente huisplaats, lijken een bepaald patroon te vormen: mogelijk een ovaal-vormige begrenzing van een huisplaats (afb. 24). In deze slootjes werd voornamelijk 12de en 13de eeuwse aardewerk gevonden, maar ook enkele scherven uit de Karolingische periode.

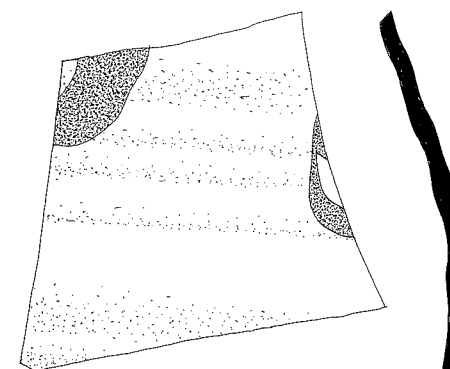
Het aantal Karolingische scherven is weliswaar niet groot, maar toch voldoende om te veronderstellen dat het terrein reeds in de 9de eeuw bewoond was, misschien zelfs al eind 8ste eeuw. In een kuiltje binnen het ovale slotenpatroon troffen wij een scherv van een reliëfband-

25. Vondsten opgraving Oude Hof:
a. Fragment reliëfbandamphoor;

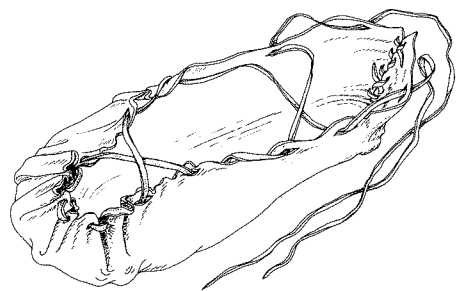
b. Fragment van kogelpot met rolstempelreliëf;

c. Fragment Pingsdorfaardewerk.

amphoor aan (afb. 25a); gezien de fabricage wordt deze scherv gedateerd in de 9de eeuw, mogelijk eind 8ste eeuw²⁰). Reliëfbandamphoren zijn grote eivormige potten met op de bovenhelft kleistrips met (rol)stempel of vingerdrukversiering, ze zijn vervaardigd van ca. 750-1050. In de slootjes van het ovale greppelsysteem vonden we enkele scherven van Karolingische kogelpotten, waarvan er een met een rolstempelmotief (afb. 25b). In Amersfoort en directe omgeving is dit Karolingische aardewerk de vroegste middeleeuwse vondst die tot nu toe gedaan is. Het andere aardewerk uit de slootjes stamt voornamelijk uit de 12de en 13de eeuw: veel Pingsdorfaardewerk, Paffrathscherven, een enkele scherv Ardenne aardewerk en kogelpotscherven. Enkele scherven van kogelpotten kunnen zelfs 10de of 11de eeuw zijn.

Juist binnen het patroon van sloten bevonden zich enkele waterputten, waarvan er een vervaardigd was uit een uitgeholde boomstam. Bovenin deze put bevond zich aardewerk uit de 12de en eerste helft 13de eeuw. Direct onder de put lag een stukje 12de eeuwse Pingsdorfaardewerk (afb. 25c). De aanleg van de waterput wordt door deze scherv gedateerd, hetgeen van belang is voor de belangwekkende vondst die wij onderin de put hebben gedaan. Wij troffen hier namelijk fragmenten van vier schoenen, behorend tot één type, aan. Dit type schoen wordt in de literatuur aangeduid met de term 'Bundschuhe'. De heer Goubitz, medewerker van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek maakte voor ons een reconstructie van de schoenen en wees ons op de bijzonderheid van een dergelijke type schoen in 12de/13de eeuwse context (afb. 26). De Bundschuhe is gemaakt uit één stuk leer en wordt om de voet gesnoerd met een leren riempje dat door inkepingen vlak onder de rand wordt gevlochten. Deze Bundschuhe heeft aan de hielzijde een zoompje. De Bundschuhe heeft een zeer lange traditie; al in de prehistorie kent men ze en tot in de Karolingische tijd zijn ze gemaakt. De opgravingen in Haithabu (het tegenwoordige Hedeby in Sleeswijk) leverden vrij veel exemplaren van het type Bund-

26. Bundschuhe (Oude Hof).

schuhe op, terwijl in Nederland schoenen uit één stuk uit opgravingen te Dorestad en Medemblik, hoewel vrij zeldzaam, bekend zijn²¹). Uit een latere periode is de Bundschuhe niet bekend, waardoor de Amersfoortse exemplaren in een 12de/13de eeuwse put zeker opmerkelijk zijn.

De traditie van de Bundschuhe lijkt tot in de 12de/13de eeuw door te gaan. Men moet zich natuurlijk wel bedenken dat het hier een zeer primitief soort schoeisel betreft, dat zelfs heden ten dage in afgelegen streken mogelijk nog gedragen wordt. In een landelijke nederzetting, waar in die tijd nog niet in de directe omgeving de specialisatie van het schoenmaken bestaat, is de schoen, uit één stuk leer vervaardigd, waarschijnlijk het meest voor de hand liggende model, dat een boer zelf in elkaar zette.

Noten

1. Bij alle opgravingen zijn wij veel dank verschuldigd aan onze enthousiaste groep vrijwilligers en amateur-archeologen van de AWN, afdeling Vallei en Eemland, met name A. P. de Boer, inmiddels per 1-01-90 als veldtechnicus/depotbeheerder in vaste dienst van de gemeente Amersfoort, en verder H. de Jong, J. A. Bijl, H. van der Last, J. Laar, D. van de Venne, A. Heeregrave, H. Brugman, Th. Cley, J. Plomp, A. de Jong, A. Wopereis, H. Wynia, T. D'Hollosy, E. v. d. Meer, A. P. de Boer jr., A. Hogenboom.
2. M. Krauwer, 'Waterlopen, oude wegen en nieuwe ontginningen' in *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg*. Onder redactie van J. A. Brongers, B. G. J. Elias en R. M. Kemperink, Amersfoort 1989.
3. M. Krauwer, 'Van voorde tot stad aan de Eem' in *Verborgen steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Onder redactie van H. Sarfatij, Amsterdam 1990.
4. H. L. Janssen, *Van bos tot stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, Den Bosch 1983, p. 200-201.
5. Vergelijk J. G. Hurst, D. S. Neal en H. J. E. van Beuningen, *Pottery produced and traded in North-West Europe 1350-1650* (Rotterdam Papers IV), Rotterdam 1986, p. 141-2.
6. F. Livestro-Nieuwenhuis, 'De O.L.V. Kerk na de ontploffing in 1787', *Flehite* 14 (1982), p. 62-69.
7. Wilbert Bouts had de dagelijkse leiding; een verslag zal verschijnen in een publikatie in voorbereiding over kerk en toren.
8. Zie tekening bij W. A. van Es & W. J. H. Verwers, *Excavations at Dorestad I, The Harbour: Hoogstraat I* (Nederlandse Oudheden 9), Amersfoort 1980, fig. 75, p. 128-9, datering 2de kwart 12de eeuw.
9. M. Krauwer, 'Archeologisch onderzoek in het Markthalgebied aan de Breestraat te Amersfoort', *Flehite* 18 (1986), p. 37-46.
10. H. L. Janssen, *Van bos tot stad*, p. 169.
11. Het gaat buiten het bestek van dit jaarverslag op deze Sebastiaanskapel dieper in te gaan. In de monografie over de Lieve Vrouwekerk die in voorbereiding is, wordt door F. Lamers-Nieuwenhuis uitvoerig aandacht aan deze problematiek geschonken.
12. J. Hollstelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Arnhem 1976.
13. W. J. van Hoorn, 'De Kroon'. Een stukje lokale geschiedenis van Amersfoorts oude binnenstad', *Flehite* 10 (1978), p. 46-47.
14. J. Kottman en R. Meijers van de restauratie-afdeling ROB zijn ons behulpzaam geweest bij de werkzaamheden en hebben bovendien de restauratie van de voorwerpen verzorgd.
15. Hurst e.a., p. 236 en 237.
16. Hurst e.a., p. 14.

17. D. Korf, *Nederlandse majolica*, Bussum 1981, p. 216-221.
18. Zie voor de bewoning in dit gebied ook L. van Hoorn-Koster, 'Wat er verdween en wat er voor in de plaats verscheen. Veranderingen in het stadsbeeld tussen Langegracht en Lieve Vrouwestraat', *Flehite* 20 (1989), p. 6-13.
19. Zie R. M. Kemperink, 'De mannen van Weede en Emmeklaar' in *Amersfoortse Opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg*. Onder redactie van J. A. Brongers, B. G. J. Elias en R. M. Kemperink, Amersfoort 1989.
20. Mondelinge mededeling W. J. H. Verwers.
21. W. Groenman-van Waateringe, 'Society... rests on leather' in *Rotterdam Papers II* (1975), p. 23-24.

Over Amersfoorts oude stadhuis

J. G. N. Renaud

Het getuigt ongetwijfeld van jeugdige overmoed om bij de aanvang van de onderzoeken op de Hof een hypothese aan de openbaarheid prijs te geven betreffende het huis van de Heren van Amersfoort. Zeker, ik heb in gesprekken al vaker mijn twijfel uitgesproken over de veronderstelling van velen, dat 'der stede huys' op de Hof pas omstreeks 1550 zou zijn gebouwd. Maar toch, als opgraver met enige ervaring zou de auteur dezes moeten weten, dat men zelfs reeds tijdens het onderzoek meestal tot de conclusie moet komen dat het onderhavige object toch weer anders in elkaar zat, dan men op grond van allerlei gegevens mocht verwachten.

Waar gaat het om in de nabije toekomst? In feite nog niet eens zo zeer om de Hof – bestuurlijk, agrarisch, militair centrum – van de bisschop van Utrecht. Dat zal echt wel op de tegenwoordige Hof gelegen hebben. De vraag is alleen, wat er in de bodem van terug te vinden zal zijn. Een beetje complete hof (curtis) zou inderdaad een grote verrijking betekenen van onze kennis. In oude, middeleeuwse steden hebben de archeologen nauwelijks de kans gekregen onderzoek naar zo'n aanvangsstadium van vele middeleeuwse steden te doen. Een mooie, nagenoeg gave plattegrond – want méér mogen we immers niet verwachten – van een hof zou een veelbelovend begin kunnen worden van een studie betreffende de stadsontwikkeling in de loop der tijden. Hier woonden ongetwijfeld de Heren van Amersfoort, die hun carrière begonnen zijn als bisschoppelijke ambtenaren, maar die op den duur tot een familie van vrij machtige heren uitgroeiden. Nadat Amersfoort in 1259 het stadsrecht verkreeg hebben de Heren hun woonstede op de Hof – al dan niet gedwongen – opgegeven en betrokken een nieuw versterkt huis in Stoutenburg. Wat gebeurde er met hun 'overste huys' op de Hof? Gebrek aan archiefstukken belet ons een antwoord op deze vraag in oude perkamenten te zoeken. Peinzend over het schilderijtje van J. C. Droochsloot (1586-1666) dat gelukkig in ons museum beland is, dringt de gedachte zich aan mij op, dat het grote rechthoekige gebouw met zijn bekroning van kantelen wel eens het 13de eeuwse huis van de Amersfoortse Heren geweest zou kunnen zijn! Dat ziet er namelijk zo uit als de meeste van die eenvoudige, wat veiligheid biedende onderkomens uit de middeleeuwen. Vele steden kenden een gravensteen of een bisschopstoren op een

vierkante of rechthoekige grondslag. In feite mogen we een dergelijke toren – de Engelse oudheidkundigen onderscheiden een 'towerkeep' en een 'hallkeep' – als de oervorm van het middeleeuwse feodale kasteel beschouwen. Wanneer een Heer van Amersfoort dit zou hebben laten bouwen valt al helemaal niet te zeggen. Zulke woontorens ontstaan al in de 12de eeuw; zeker in die dagen, waarin het oorkondenmateriaal ons voor het eerst met een Heer van Amersfoort confronteert. Waarschijnlijker is evenwel, dat zij aanvankelijk een houten huis bewoonden, dat zo in het begin van de 13de eeuw vervangen werd door een stenen gebouw. Intussen zijn we nu wel op het terrein van vooralsnog onbewezen vermoedens aangeland. Het verkrijgen van stadsrechten had tot gevolg, dat het aanzien van het stadje Amersfoort aanmerkelijk groeide. Er kwamen stadsgrachten, stadswallen en een volwassen stadsbestuur. Waar de vroede vaders – wijze mannen, nietwaar! – aanvankelijk bijeen kwamen, weten we niet. De oudste stadsrekeningen, verantwoording afleggend van hun doen en laten, dateren pas uit een veel later tijd. We zullen op onze tocht door middeleeuws Amersfoort anno 1300 op zoek naar burgemeester en schepenen wel weer in een kroeg belanden. Een taveerne, waar het goed toeven was, passende verzorging gewaarborgd en het excellente Amersfoortse bier overvloedig voorhanden.

De oudste vermelding van het stadhuis uit 1396 voert ons naar de Krommestraat. Men kan zich de moeite besparen er naar te gaan zoeken; geen enkel bestaand huis aldaar vertoont op het eerste gezicht kenmerken van een gebouw van rond 1400. Toch – als we de schaarse bronnen mogen geloven – verhuisde het stadsbestuur eerst

in de 16de eeuw naar de Hof. De oudste plattegrond der stad – die van Jacob van Deventer, ontstaan rond 1560 – plaatst het stadhuis, 'civita domus', zuid-westelijk of daaromtrent van de St. Joris. Dat het in de 16de eeuw hier gebouwd zou zijn, lijkt al heel onwaarschijnlijk. We weten niet, of Droochsloot naar het leven getekent heeft. Er bestaat nog een ander sterk overeenkomend schilderijtje van een onbekende, dat bij Christies in veiling kwam. (Vgl. *Flehite*, 12 (1980), blz. 4 en 48-49). Het zou meer studie vereisen dan nu mogelijk om uit te maken welk werkje als het oudste beschouwd behoort te worden.

Hoe dan ook, het rechthoekige bouwblok schijnt wel zeer middeleeuws en waarschijnlijk bevond zich hier ook de kelder, waarin boeventuig van velerlei slag werd opgeborgen. Het stadhuis was dus verre van een bouwkundige schepping uit één stuk, ontsproten aan het ongetwijfeld geniale brein van een stadsbouwmeester. Eén blik op Droochsloot maakt onmiddellijk duidelijk, dat er verschillende generaties van bouwers aan gewerkt hebben. Het geveltje rechts van de grimmige rechthoek met zijn kantelen dateert zeker pas uit de 16de eeuw. Wanneer we dan ook nog eens kijken naar de oudste stadsplattegronden tot en met Blaeu valt het niet moeilijk vast te stellen, dat het Amersfoortse oude stadhuis een allegaartje geweest moet zijn, allengs uitgroeid tot het in de 17de eeuw bekende complex. De schrijver gaat zich nu indekken tegen welwillende, gnuivende, gerechtvaardigde kritiek. Dit is namelijk geen wetenschappelijke verhandeling, waarde lezers. Het ons allen zo dierbare ongerief van het notenapparaat ontbreekt immers geheel en al. Alleen maar wat stoutmoedige, haast roekeloze overwegingen aan de vooravond van het grote gebeuren!

Dirk-Jan Stip en Brand Overeem, *Met het oog op Amersfoort*. Uitgave Amersfoortse Courant 1989, 127 blz., f 15,95.

Voor de tweede opeenvolgende keer heeft de Amersfoortse Courant een fotojaarboek uitgegeven. Een lofwaardig initiatief. Een bonte afwisseling van gebeurtenissen, situaties en personen in beeld gebracht uit de periode eind 1988-eind 1989. Alhoewel het jammer genoeg niet precies vermeld wordt is ongetwijfeld een groot deel van de foto's afkomstig van één der samenstellers, Brand Overeem. Op steeds weer verrassende wijze weet hij de stad en de bewoners vast te leggen. Karakteristieke figuren uit de Amersfoortse samenleving zijn in dit fotoboek ruim vertegenwoordigd.

Om er slechts enkele te noemen: de laatste bewoners van 't Sasje, kosten De Wit van de St. Joriskerk, beiaardier Leen 't Hart, de 'landarbeiders' aan de rand van de stad enz. enz.

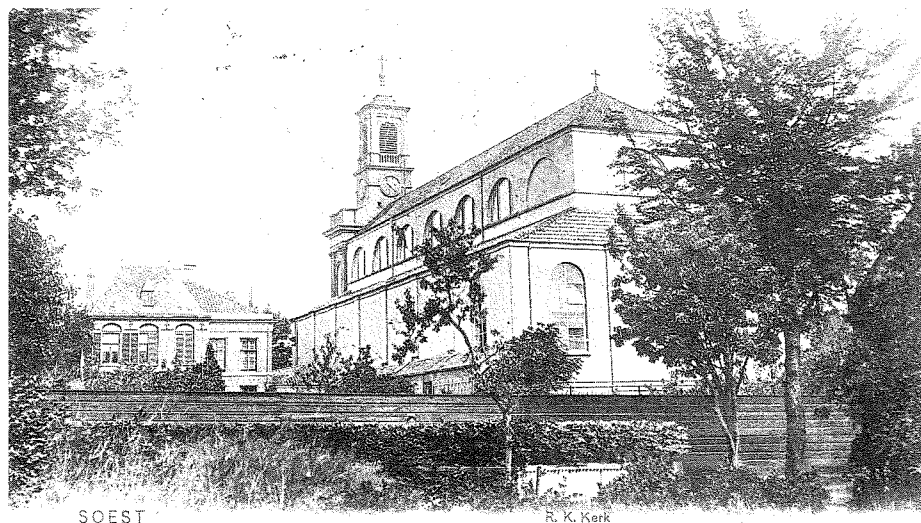
Een kostelijk kijkboek waarin men met genoegen bladert en de vlot geschreven bijschriften leest.

Een korte chronologische kroniek van de belangrijkste gebeurtenissen zou het belang van een dergelijk boek nog kunnen vergroten.

F. S. I. Knaapen, *De Petrus en Paulus-parochie* (uit de geschiedenis van Soest deel 3). Uitgave Historische Vereniging Soest, 105 blz., f 12,50 (te bestellen bij boekhandel Van de Ven, Soest).

Al enige jaren geeft de Historische Vereniging Soest boekjes uit die over een deelaspect van de Soester geschiedenis handelen.

Het onlangs verschenen deeltje over de Petrus en Paulusparochie is als een soort complement te beschouwen op het eerste deel in de serie dat handelde over de Nederduits Hervormde Gemeente. Dit deel bevat een schat aan gegevens over het leven van de rooms-katholieken in Soest, hun kerkgebouwen, scholen e.d. Het is daarom jammer dat het wat moeizaam geschreven is en de schrijver soms van de hak op de tak springt en zich bij tijd en wijle verliest in allerlei uitweidingen. Een wat strakkere begeleiding van de auteur had geen kwaad gekund.

Uitg. v. d. Kolk's Papierhandel.

De kerk van St. Petrus en Paulus te Soest, begin van deze eeuw.

Ook het begin en het eind zijn wat mager. De periode vóór 1850 wordt afgedaan in zo'n 13 bladzijden waarin de voor-reformatorische periode vrijwel geheel afwezig is.

Verder eindigt het boekje in 1935. Als verklaring wordt aangevoerd: 'Het is dan ook een goede gewoonte archieven van kerkelijke en burgerlijke overheden over de laatste halve eeuw gesloten te houden, opdat niemand wordt gekwetst of in zijn eigen belangen wordt geschaad'. Zou men het uitgangspunt van de auteur algemeen huldigen dan zou er in het geheel geen geschiedschrijving over de laatste vijftig jaar bestaan. Een gewetensvol kroniekschrijver moet in staat geacht worden ook de meest recente historie op verantwoorde wijze weer te geven. Ondanks deze kritiek mogen wij toch blij zijn met dit stuk geschiedschrijving. Het resultaat van veel onderzoek wordt nu voor een ruim publiek bereikbaar.

T. van Veen, *Taal en leven in de Utrechtse Vechtstreek*, Zutphen (Walburg Pers) 1989, 188 blz., geill., f 39,50.

Dit boek is een uitgave en gedeeltelijke bewerking van de gegevens die Chr. Sta-

pelkamp (1879-1961) bijeenbracht en die vlak voor zijn dood geschonken werden aan het P. J. Meertens-intituut, afdeling dialectologie te Amsterdam. Het grootste deel van het boek wordt ingenomen door een alfabetische lijst van woorden die Stapelkamp typisch voor de Vechtstreek beschouwde, maar die gedeeltelijk natuurlijk ook elders gebruikt werden.

Zeer nuttig is een apart hoofdstuk waarin verwezen wordt naar woorden die b.v. typisch zijn voor de veenderij (een apart artikel van Stapelkamp hierover is overigens ook in dit boek opgenomen), de fabricage van glas en steen, visserij en scheepvaart, het boerenbedrijf, folklore e.d.

De bewerker heeft er verder nog twee andere hoofdstukken aan toegevoegd namelijk over de klanken en grammatica van de taal van de Vechtstreek ten opzichte van het algemeen Nederlands, en een over de taal van de provincie Utrecht.

Een nuttig naslagwerk.

B.G.J.E.

A. S. Stapel, *Inventaris van het archief van de Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd 1375-1581*. Utrecht 1986. Inventarisreeks van het Rijksarchief Utrecht 58.

Het oudste en tevens bekendste stuk, dat in deze inventaris is beschreven, is de zogenaamde Stichtse Landsbrief. Het markeert als het ware een belangrijke etappe in de verhouding tussen de bisschop-landsheer enerzijds en de drie standen anderzijds. Deze drie standen waren achtereenvolgens de vijf Utrechtse collegiale kapittels, de ridderschap en de steden (Utrecht, Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede). Evenals elders ontwikkelde zich uit hun overleg een Statenvergadering, waar de landsheer steeds minder omheen kon. Met name op het punt van de toekenning der beden konden de Staten hun volle gewicht in de schaal leggen en trachtten daarmee het eigen politieke gewicht te vergroten. Dat dit niet altijd makkelijk ging is wellicht minder een gevolg van de kracht van de niet-erfelijke landsheer dan van het gebrek aan samenhang tussen de drie leden van de Staten zelf. Eerst in het vierde kwart van de 16de eeuw komen de Utrechtse Staten na het Habsburgers-Spaanse juk te hebben afgeworpen geheel tot hun waarde: als dragers van de soevereiniteit waren ze in staat bestuur en wetgeving zelf te domineren.

Zoals uit de in deze inventaris beschreven archivalia blijkt opereerden de Staten voor 1581 in feite slechts op drie terreinen. De hen toekomende competentie van het toekennen van beden en de toename van de frekwentie waarmee de landsheer zich hiervoor met name sinds het einde van de 15de eeuw tot de Staten moest wenden vergrootte niet alleen de bevoegdheden van dit instituut ten aanzien van de fiscaliteit maar evenzeer ten aanzien van de gewestelijke en sedert 1528 boven-gewestelijke politiek. Naast de politieke taken en het beheer van de gewestelijke financiën waren de Staten betrokken bij waterstaatsaangelegenheden, hoewel met betrekking tot deze taak betrekkelijk weinig archivalia bewaard zijn gebleven. De inventaris telt 130 pagina's en de 762

beschrijvingen worden afgesloten met een viertal bijlagen bevattende de namen van de Utrechtse landsheren sedert 1371, de landvoogden en stadhouders sedert 1528-1529 en de secretarissen van de Staten sedert eind 14de eeuw.

S. Maarschalkerweerd

(Eerder verschenen in Ned. Archiefblad 93 (1989), nr. 3, p. 277-278)

Jonge bouwkunst in Amersfoort, 1800-1990 / tekst: Max Cramer; inleiding: Hilde de Haan en Ids Haagsma; samenstelling: Cor van den Braber... [et al.]; foto's: Cor van den Braber... [et al.] - Amersfoort: Amersfoortse Culturele Raad: Bureau Monumentenzorg Gemeente, 1989. - 112 p.: ill., plgr. - Catalogus tentoonstelling Zonnehof 9 sept.-8 okt. 1989 - ISBN 90-72149-06-8.

In zijn voorwoord wijst de directeur van de Amersfoortse Culturele Raad, Ad L. M. Zetz, op de toenemende belangstel-

ling voor de architectuur. Terwijl deze belangstelling hier ter plaatse eertijds hoofdzakelijk betrekking had op de middeleeuwse binnenstad, alsmede de aldaar aanwezige huizen uit de 16de-18de eeuw, wordt sedert betrekkelijk korte tijd de aandacht mede gericht op gebouwen die gedurende de 19de en 20ste eeuw binnen, maar vooral buiten de oude stad zijn opgetrokken.

Hilde de Haan en Ids Haagsma geven in een inleidend hoofdstuk een verdienstelijk overzicht van de verschillende bouwstijlen die achtereenvolgens, maar ook wel gelijktijdig, hier te lande in het tijdvak 1800-heden werden toegepast. Hierbij speelde sedert de 17de eeuw tot ca. 1845 het Classicisme een vooraanstaande rol, waarvan de Waterstaatsstijl vanaf 1824 een opvallende variant vormde. In de jaren 1830-1860 vond de 'Engelse Gotiek' veel navolging. Het derde kwart van de 19de eeuw werd gekenmerkt door het Eclecticisme, de zogenaamde Neo-stijlen. Men liet zich hierbij inspireren door allerhande oudere stijlvormen, vaak regionale, waarbij ook

Johan van Oldenbarneveltygymnasium. Ontwerp ir. C. B. van der Tak in stijl Dudok.

buitenlandse voorbeelden werden nagevolgd (bijvoorbeeld de Chalethuizen). Een overgang naar de typisch 20ste-eeuwse architectuur vormde de Art Nouveau (Jugendstil), die ook stalen constructies bevatte. Dit betekende een breuk met de voorafgaande stijlen. Berlage was hiervan de voornaamste vertegenwoordiger in ons land. Als reacties daarop ontstonden de Amsterdamse en de Delftse School (Granpé Molière), die terugkeerden tot bepaalde traditionele elementen. Daarnaast speelde reeds veel eerder de Neo-gotiek in rooms-katholieke kringen een belangrijke rol, oorspronkelijk op het gebied van de kerkenbouw, later ook in de wereldlijke bouwkunst (Rijksmuseum te Amsterdam). Vooral tijdens en na de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde zich een geheel nieuwe stroming, het Nieuwe Bouwen, ook Nieuwe Zakelijkheid of Functionalisme genoemd, waarbij, mede onder invloed van de industrialisatie, de praktische functie voorrang kreeg boven de esthetische. Terwijl kort na de Tweede Wereldoorlog het traditionalisme domineerde, kwam in de loop van de jaren vijftig de Zakelijkheid weer naar voren. Maar sedert de jaren zestig spelen de traditionele tendenties opnieuw een belangrijke rol. Een typisch kenmerk in die jaren tot op heden is echter dat men niet voor één beginsel kiest, doch zoveel mogelijk ieder bouwwerk een eigen karakter wil verlenen, in overeenstemming met het gebruik en met de omgeving. Bij dit alles moet in het oog worden gehouden dat genoemde bouwstijlperiodes elkaar niet zozeer afwisselden als wel overlaptten, terwijl nieuwe stijlen naast elkaar werden beoogd en oudere tradities nog lang doorwerkten. In het hieropvolgende hoofdstuk van het boek wordt aan de hand van talrijke uitstekende foto's met uitvoerige toelichting een representatieve selectie geboden van te Amersfoort sedert ca. 1800 toegepaste bouwstijlen: Neoclassicisme (b.v. St. Franciscus Xaveriuskerk, Meerwegen, Schothorst); Neogotiek (b.v. klooster annex schoolgebouwen van O.L. Vrouwe ter Eem aan de Zuidsingel, poortgebouw Algemene Begraafplaats aan Soesterweg); Neorenaissance (b.v. Museum

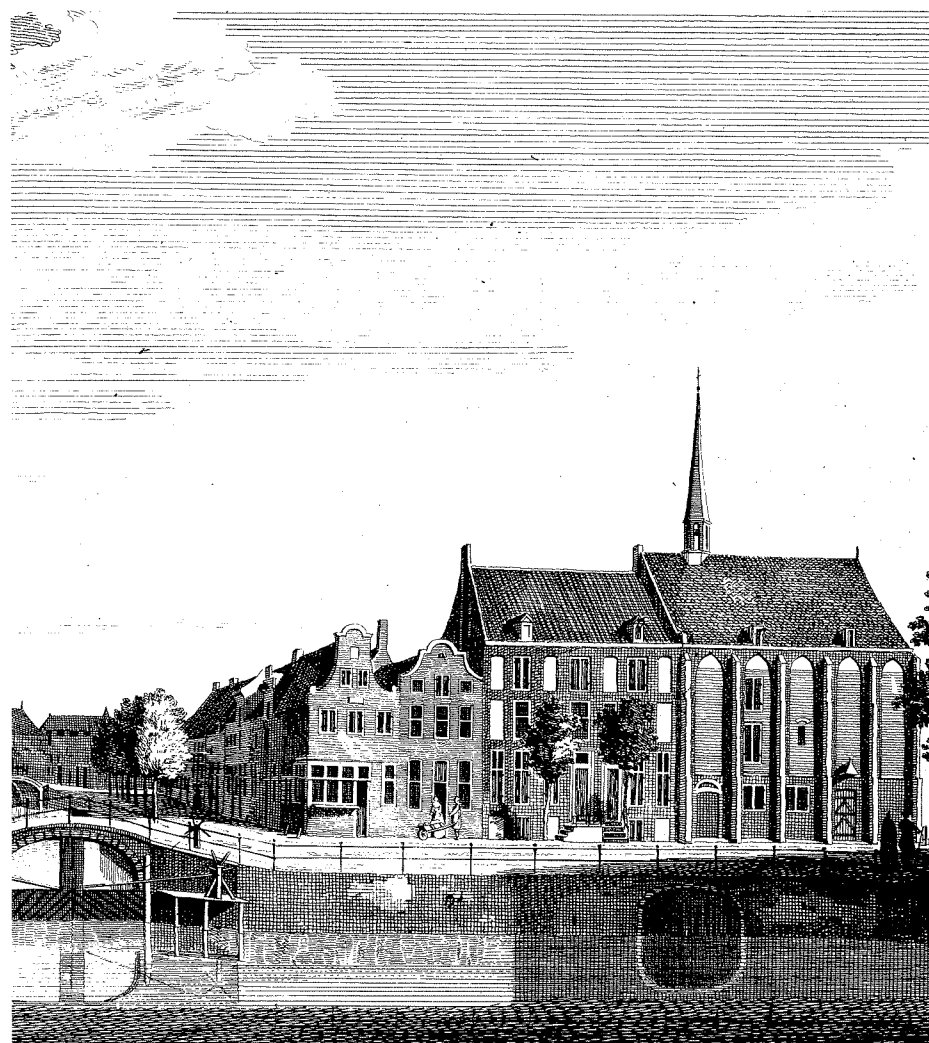
Flehite, St. Pieters- en Bloklandsgasthuis Achter Davidshof, huizen aan Stadsring); Neobarok (b.v. kazerne aan Leusderweg, pensionaat St. Louis); Chaletstijl (b.v. Villa Para, later Maison Härtel, aan Snouckaertlaan); Jugendstil of Art Nouveau, hier ten lande zelden in zuivere vorm, doch meer als ornament toegepast; Zakelijke Stijl (b.v. Stationsgebouw van Margadant, echter met Jugendstilornamenten); Amsterdamse School (b.v. villa De Wachter, Belgenmonument); stijl van Dudok, vooral door de stadsarchitect ir. C. B. van der Tak hier ter stede geïntroduceerd (b.v. Johan van Oldenbarnevelt-gymnasium, De Terp, aula Rusthof); Nieuwe Zakelijkheid, vooral onder invloed van Rietveld en Oud (b.v. garage Nefkens met woonhuis aan Vlasakkerweg); Delftse School (b.v. klooster en scholen van O.L. Vrouwe ter Eem aan Daam Fockemalaan); Traditionalisme 1945/55 (b.v. Kruissherenklooster annex Constantijncollege, woningen aan Kleine Spui bij Koppelpoort); Functionalisme 1945/55 (b.v. Kupersoord, Herman Gorterschool aan Dollardstraat); Traditionalisme 1955/65 (b.v. GGD-gebouw aan Zonnehof, Brandweerkazerne, flatgebouwen Ringweg Randenbroek bij Euterpelein); Functionalisme 1955/65 (b.v. tentoonstellingsgebouw Zonnehof van Rietveld, kantoor-, woon- en winkelgebouw aan Zonnehof, St. Elisabeth Ziekenhuis aan Ringweg Randenbroek); Traditionalisme 1965/80 (b.v. nieuwe Stadhuis, door A. van Kranendonk); Functionalisme 1965/80 (b.v. kantoorgebouw Fläkt aan Uraniumweg, kantoorgebouwen aan Berkenweg, bejaardenhuis aan Burg. de Widtstraat, door G. Pothoven); Organische architectuur, evenals Structuralisme gericht op kleinschaligheid (zie verder toelichting in boek). Dan volgt een globaal overzicht van de architectuur in de jaren 1980/90, die alsnog moeilijk in bepaalde stromingen is onder te brengen. Gemeenschappelijke kenmerken zijn wel te constateren: verzet tegen de uniformiteit en grootschaligheid

van het functionele bouwen in de jaren zestig. Men spreekt ook wel van 'Post-Modernisme'; een nogal vage aanduiding. Uit historische stijlen worden bepaalde elementen overgenomen, b.v. classicistische: symmetrische voorgevels, kapitelen, zuilen enz. Soms zoekt men aansluiting bij de 'tuinstadgedachte' van J. J. P. Oud uit de jaren twintig (b.v. woningbouw Langebeekstraat). Een alfabetische lijst van bouwkundige termen, die hierna volgt, is voor de leek op dit gebied zeer welkom: zonder raadpleging hiervan zijn sommige gedeelten van de tekst niet gemakkelijk te volgen. Het Architectuuroverzicht Amersfoort, waarmee het boek wordt afgesloten, bestaat uit plattegronden van de verschillende stadsgedeelten met aanduiding van voor het onderwerp van belang zijnde bouwwerken (niet alle in de tekst besproken). Een zeer leerzaam en goed leesbaar werk, mede in verband met de stadsuitbreidingen sedert ca. 1900. De vormgeving van het geheel door Adri Colpaard maakt het boek extra aantrekkelijk.

J.H.

E. J. L. M. de Bruijn en Ph. Maarschalkerweerd, *Waarvan akte... zes eeuwen notariaat in Amersfoort*. Red. B. G. J. Elias en A. Veldhuizen, Amersfoort, Mr. J. Prins, in samenwerking met de Gemeentelijke Archiefdienst, 1989. 59. p., ill., portr., facs., tab. (Cop.: Stichting Restauratiefonds Museum Flehite). Verkrijgbaar bij Museum Flehite en het Gemeentearchief voor f 14,50.

Over het Amersfoortse notariaat was tot dusverre geen literatuur voorhanden, behoudens een aantal verspreide gegevens in het artikel van W. B. Heins over het notariaat in de provincie Utrecht in de 17de en 18de eeuw, verschenen in het Jaarboek Oud-Utrecht 1981. Dat het oud-gemeenteraadslid mr. J. Prins ter gelegenheid van zijn afscheid als notaris te Amersfoort (sedert 1966) het initiatief nam tot aanvulling van deze lacune verdient dan ook de grootste waardering.

Het huis van notaris Abraham van Bommel, thans woonhuis van notaris Van Daatselaar. Ook diens voorgangers Te Leuken en Versnel hadden hier hun kantoor. Rechts ernaast de St. Aegtenkapel. Detail van ets door Paul van Liender (1731-1797).

Evenzo dat een oud-candidaat-notaris, tevens oud-wethouder, en de gemeente-archivaris bereid waren, het onderzoek van deze materie op zich te nemen. Laatstgenoemde schreef het eerste gedeelte, omvattende de jaren 1388 tot 1842, eerstgenoemde het tweede gedeelte, over de jaren (1813) 1842 tot op heden. Na een geestig Voorwoord van burgemeester A. Schreuder, die erop wijst dat reeds in 1760 een notaris, Abraham van Bommel, een historische beschrijving van Amersfoort deed verschijnen (echter zonder van het notariaat te reppen!), volgt een zeer instructieve Inleiding van Maarschalkerweerd over het middeleeuws notariaat in het algemeen. Hij wijst erop dat het notariaat van kerkelijke oorsprong was. Geen wonder: in de eerste plaats waren in de vroege Middeleeuwen geestelijken vrijwel de enigen die de schrijfkunst beheersten, en in de tweede plaats was de instelling van het notariaat afkomstig uit het Romeinse recht, dat mede door toedoen van de geestelijkheid geleidelijk hier ten lande infiltreerde. Aanvankelijk waren het dan ook geestelijke 'klerken' (afgeleid van 'clerici' = geestelijken) die in dienst van wereldlijke vorsten authentieke akten opstelden. In het Sticht, waar de bisschop tevens wereldlijk heer was, lag deze overgang

naar profane aangelegenheden voor de hand. In de late Middeleeuwen verschenen gaandeweg ook leken als notarissen, die dikwijls tevens als stads- of dorpssecretaris optraden. In het volgende hoofdstuk over 'Het Amersfoortse notariaat van 1388 tot begin 16de eeuw' lezen wij dat reeds in 1333 een notaris wordt vermeld die in Amersfoort zijn functie uitoefende, maar hier is wel sprake van een Utrechenaar. Eerst uit 1388 stamt de oudste vermelding van een Amersfoortse notaris en wel de bekende Willem Hendriksen, die verschillende belangrijke geestelijke functies te Amersfoort uitoefende en sedert 1399 generaal van het Franciscaner tertiariënskapittel van Utrecht was. Naast hem trad de kanunnik Mathijs van Hokelem op als publiek notaris. Uit de 15de en het begin van de 16de eeuw vermeldt de schr. nog verscheidene andere notarissen, veelal kanunniken van het St.-Joriskapittel. Daarna worden hun activiteiten als zaakgelastigden, secretarissen en juridische adviseurs van het kapittel behandeld. Tenslotte worden de essentiële kenmerken van de authentieke akte uiteengezet (o.a. signet, eigenhandig onderschrift van de verantwoordelijke notaris, dateringswijze). Het hoofdstuk 'Het notariaat in overgangstijd, 1528-1606' bevat de lotgevallen

van het notariaat vanaf de overdracht van het wereldlijk gezag door de bisschop aan Karel V in 1528 tot aan de nieuwe regeling door de Staten van Utrecht in 1606. De strenge regeling door Karel V in 1531 en 1540, in het kader van diens centralisatiepolitiek, maar ook wegens de ontaarding van het notariaat in de late Middeleeuwen, worden hier besproken. Er komen regels inzake opleiding, toelating, het bijhouden van minuten en protocollen. Deze regeling blijft, ondanks latere wijzigingen en aanvullingen, de grondslag van het notarisambt tot in het begin van de 19de eeuw. De laatste geestelijke notarissen te Amersfoort, Jacob van Hees en Johan Vlug, zijn ook uit andere hoofde belangrijke figuren in de geschiedenis van de stad. Mede onder invloed van de Reformatie wordt het notarisambt steeds meer gesecculariseerd. Trouwens, reeds in de jaren veertig en later was de leek Lodewijk Botter behalve stadssecretaris ook notaris. 'Het notariaat midden in de samenleving, 1606-1810' behandelt een nieuw tijdperk van dit ambt. De reden van deze nieuwe regeling was in de eerste plaats het feit dat door de verarring als gevolg van opstand en oorlog personele en zakelijke onregelmatigheden in de bediening van het ambt waren ingeslopen en in de tweede plaats dat de apostolische (pauselijke) en imperiale (keizerlijke) creaties ongeldig werden verklaard en vervangen door die van de Staten van Utrecht. Leef-tijdsgrens en eisen van zedelijk gedrag werden opnieuw vastgesteld. Over vooropleiding en godsdienstige gezindte werd in de nieuwe ordonnantie niets gezegd, doch wel werd een examen, afgenomen door gecommiteerden van het Hof van Utrecht, vereist en in latere resoluties werden katholieken uitgesloten. De schr. toont aan dat aan laatstgenoemd verbod te Amersfoort lang niet altijd de hand werd gehouden. Voortaan vond de creatie plaats door de Staten, de admmissie door het Hof van Utrecht en de vestiging in de steden door een vergunning van de stadsbesturen (ook 'admmissie' genoemd). Voorts komen ter sprake het probleem van de numeris fixus, de onderlinge familieverwantschap der notarissen, de verhouding van de notarissen tot het ste-

delijk patriciaat enz. Vooral dit laatste biedt heel interessante aspecten, in het bijzonder door vergelijking met toestanden elders! Niet alleen voor het onderwerp van dit boek, maar ook voor de bestuurlijke en sociale verhoudingen te Amersfoort. Dan komen nog het werkterrein en het protocol aan de orde. Het volgende hoofdstuk gaat over 'Franse invloeden en nationale wetgeving, 1810-1842'. Na mislukte pogingen tot een uniforme regeling van het notariaat op nationale schaal tijdens de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland werd, na de inlijving bij Frankrijk (1810-1813), in 1811 de Franse wet van 1803 van kracht. Deze toestand bleef in feite bestaan totdat in 1842 de Wet op het Notarisambt tot stand kwam. Het hierna volgende werd door de heer De Bruijn geschreven. De notarissen zijn in 1842 definitief door de koning benoemde openbare ambtenaren geworden, die uitsluitend bevoegd zijn tot het verkrijgen van authentieke akten, tenzij de wet in bepaalde gevallen (ook) andere ambtenaren hiertoe aanwijst. Uitvoerig wordt ingegaan op de vereisten tot benoeming, de opleiding en het examen, het toezicht op de notarissen en wijzigingen van de wet in 1878. In 1904 vinden nieuwe wijzigingen plaats, waarbij de candidaat-notaris zijn intrede doet. De beperking van financiële risico's (1927), de invoering van een leeftijds-grens (naar boven) en de mogelijkheid van een universitaire opleiding in de rechtenfaculteiten (1958) krijgen vervolgens de aandacht. Het hoofdstuk 'De Amersfoortse notarissen in de periode 1813-1989' heeft de verschillende kantoren tot onderwerp. In 1813 waren er vijf notarissen; de kantoren van drie van hen bestaan tot op de huidige dag. Thans zijn te Amersfoort zes standplaatsen gevestigd. Zoals Maarschalkerveerd dit voor zijn tijdperk deed gaat De Bruijn na, welke nevenfuncties de notarissen in het door hem besproken tijdperk hebben vervuld. Evenals in het voorafgaande tijdperk hadden veel notarissen zitting in de besturen van kerken, liefdadige instellingen (De Poth, St.-Pieters- en Bloklandsgasthuis enz.), weeshuizen, maar ook in het gemeentebestuur

treffen wij (candidaat-)notarissen aan. 'Notariële akten 1823-1940' handelt over de verschillende gebieden van het stedelijk leven waar de notarissen optraden. Met 'De huidige stand van zaken' en 'Een blik vooruit' wordt dit gedeelte afgesloten. De Bijlage bevat een naamlijst van Amersfoortse notarissen met de jaren, waarover hun archieven, voorzover aanwezig op het Amersfoortse Gemeente-archief, bewaard zijn gebleven (1604-1906). De literatuurlijst bevat slechts de veel geraadpleegde en algemene werken. Een volledig geannoteerd exemplaar kan men raadplegen op het Gemeente-archief. De tekst is uitstekend verzorgd en geeft dus weinig aanleiding tot op- en aanmerkingen. Een paar kleinigheden volgen hierna. Pag. 7, 1ste kolom: 'het in 1391 gestichte St.-Pietersaltaar in het nieuwe gasthuis'. Hieraan had, gezien de brede lezerskring waarop dit boek mikt, kunnen worden toegevoegd dat met dit 'nieuwe gasthuis' is bedoeld het St.-Pietersgasthuis (thans St.-Pieters- en Bloklandsgasthuis). Het 'oude gasthuis' was De Armen de Poth. Pag. 7, 1ste kolom en pag. 19, 1ste kolom: of Willem Hendriksen rector (schoolmeester) van de Grote Schole (later Latijnse School) is geweest, is onzeker. Van Bemmél (I, 423), die dit vermeldt, beroept zich op Van Heussen-Van Rijn, Kerkelijke historie enz. Deze zal dit wel hebben ontleend aan de door Antonius Matthaeus in zijn *Rerum Amortiarum* etc. gepubliceerde kroniek van Verhoeven (uit 1648). Een betrouwbare bron hieromtrent is voorshands niet bekend. Men zie vooral de artikelen van J. J. Beylsmit in *Flehite*, jrg. 9, nr. 3 (1977) en van C. A. van Kalveen ald., jrg. 19, nr. 1/2 (1988) over de oudste geschiedenis van de Latijnse School. Op pag. 8, 2de kolom, wordt gezegd dat in 1455 de zielszorg onder het St.-Joriskapittel kwam te vervallen. Dit was echter al bij de stichting van het kapittel in 1337 het geval: de bisschop zegde toe dat hij slechts uit de kanunniken een pastoor zou voordragen aan de aartsdiaken (zie o.a. Van Bemmél I, 70; zie ook p. 85). In 1455 stond bisschop Rudolf van

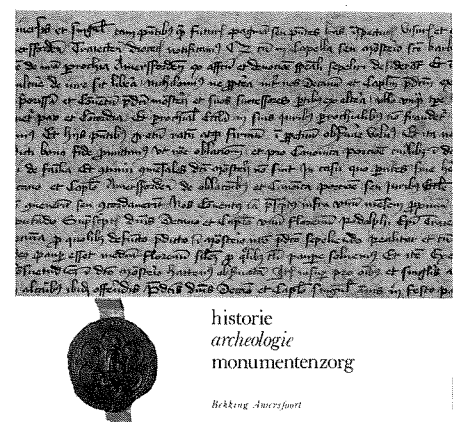
Diepholt toe dat de kanunniken zelf de pastoor uit hun midden zouden aanwijzen. Het pastoraat werd toen dus geïncorporeerd in het kapittel (zie Van Bemmél I, p. 86-90). Uiteraard zou de aartsdiaken van het kerkelijk district toestemming moeten geven voor zo'n benoeming. Maar bovendien blijkt uit een akte van 1501 dat ook het stadsbestuur hierbij een vinger in de pap had (ald., p. 90-92)! Voor de toedracht van deze zaak zie ook: Hovy, Amersfoort in prent, p. 65. Pag. 16, 1ste kolom: 'Jan van der Houven' moet zijn: Vincent van der Houven. Pag. 18, 2de kolom: 'Oud-Katholiek' in 1685 is een anachronisme. Genoemd katholiek huwelijksregister is echter wel na de afscheiding van de Oud-bisschoppelijke Clerezy in 1723 blijven berusten bij de parochie van dit dissidente kerkgenootschap. Pag. 24/25: hadden in 'de meeste grote steden' de gilden deel aan het stadsbestuur? Buiten Dordrecht zijn mij in Holland geen gevallen bekend, zeker niet na de Middeleeuwen. Te Utrecht hadden echter de gilden van 1304 tot 1528 wel invloed op de samenstelling van het stadsbestuur. Het lijkt verwonderlijk dat in het 'Hoekse' Amersfoort van de 14de-16de eeuw de gilden nooit een politieke rol hebben gespeeld, maar wij moeten bedenken dat aldaar de gezeten burgerij, evenals in vele oost-Nederlandse steden, tot 1544 werd vertegenwoordigd door de 'Gemeenten' of 'gemeenslieden', die deelnemen aan de stedelijke wetgeving. Bovendien werd het stadsbestuur jaarlijks gekozen door 13 keurlieden, door loting aangewezen uit een corpus van 'in de Vijftig' burgers. Dit boek, waarvan de aantrekkelijkheid nog wordt verhoogd door de talrijke duidelijke reproducties van oude en nieuwe afbeeldingen en bescheiden en de fraaie vormgeving door Cees Broekhuijsen, verdient in brede kring gelezen te worden.

J.H.

Amersfoortse Opstellen. Archeologie, geschiedenis, monumentenzorg. Red. J. A. Brongers, B. G. J. Elias en R. M. Kemperink, Amersfoort 1989, 192 p., ill., f32,50.

Bij gelegenheid van zijn afscheid als gemeentearchivaris van Amersfoort werd aan dr. J. Hovy de bundel *Amersfoortse Opstellen* aangeboden. De bundel opent met een *Ten Geleide* van R. M. Kemperink waarin hij de vele verdiensten van

Amersfoortse opstellen

dr. Hovy gedurende 31 jaar voor het Amersfoortse archiefbeheer in grote lijnen de revue laat passeren. In feite kan dit eerbetoon het beste gelezen worden in combinatie met de bijdrage van A. Medema achterin het boek, *Bibliografie van historische publikaties van dr. J. Hovy, 1952-1988*. Wie zelf zo'n 100 historische publikaties op zijn naam heeft staan, kan mijns inziens bij zijn afscheid niet toepasselijker gehuldigd worden dan met hier besproken bundel opstellen, die de kenmerken van dr. Hovy's werk weer spiegelen; kwaliteit, degelijkheid en diversiteit. De schrijvers behoren dan ook stuk voor stuk tot degenen, die zich – veelal met de hulp van de vroegere archivaris – al eerder onderscheidten als kenners van (aspecten van) de lokale historie.

Stadsarcheologe M. Krauwer opent de reeks opstellen met *Waterlopen, oude*

wegen en nieuwe ontginningen waarin zij de diverse theorieën over het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van een nederzetting aan de Eem op een (helder) rijtje zet. Als belangrijkste indicatoren voert zij de hoogteverschillen en de loop van de oude natuurlijke waterlopen op. Het aardige is dat ook oudere theorieën (Regelink 1941, Brongers en Van Tent 1981) hiervan uitgingen, maar door de recente en elkaar in hoog tempo opvolgende onderzoeken van het bodemarchief nu bijstelling behoeven en nader aangescherpt kunnen worden. Het is te hopen dat de ontsluiting van ons bodemarchief nog vele jaren door zal gaan. Wat dat betreft zullen Amersfoort-groei-stad, de plannen in het Centraal Stadsgebied en dergelijke hun steentje wel bijdragen.

In tegenstelling tot de archeologe wordt de mediaevist nauwelijks meer geconfronteerd met nieuw bronnenmateriaal. Toch bewijst R. M. Kemperink met zijn bijdrage *De mannen van Weede en Emmeklaar. Enkele terreinverkenningen in de geschiedenis van een middeleeuwse maalschap* dat de historicus in staat is om op grond van gedegen onderzoek in reeds bekend archiefmateriaal tot nieuwe inzichten te komen. Op overtuigende wijze maakt hij het aannemelijk dat de oorsprong van de malen op het Hoogland vroeger gedateerd moet worden dan de 2de helft van de 13de eeuw zoals tot nu toe werd aangenomen. Hij komt tot de conclusie dat reeds in de 12de eeuw begonnen is met het verwezenlijken van het eigenlijke doel, te weten het weren van nieuwkomers van de nog niet in ontginning gebrachte gronden, die de malen als de hunne beschouwden. Voort redenerend op het betoog van Kemperink komt men tot de conclusie dat in de 12de eeuw in (delen van) Eemland de bevolkingsdruk groot was en de ontginningen reeds vergevorderd. Opmerkelijk is het natuurlijk wel dat indien er op het Hoogland en met name in centrale delen ervan zulke vroege ontginningsactiviteiten zullen zijn geweest, het geschreven bronnenmateriaal geen vroege vermeldingen van gerecht of tienden aldaar vermeldt. Of zit er in een oorkonde uit 1028 toch een vingerwijzing in die richting?

Op 3 februari van dat jaar bevestigde keizer Koenraad de abdij Hohorst bij Amersfoort in het bezit van goederen, die door de bisschoppen Ansfried en Adelbold waren geschonken. Onder de schenkingen van Adelbold worden onder meer tienden van bouwland *de Amersfoirde* genoemd. Op 26 juni 1050 bevestigde de Utrechtse bisschop Bernold de Sint Paulusabdij, zijnde de inmiddels naar Utrecht verplaatste abdij van Hohorst, in het bezit van de schenkingen, die door zijn voorgangers waren gedaan¹⁾. Onder de schenkingen van Adelbold is er opnieuw sprake van tienden *in Amersfordo*. Het opmerkelijke is echter dat in latere tijd niet de Sint Paulusabdij maar de bisschop zelf het tiendrecht in Amersfoort nog blijkt te bezitten. Wel bezit de abdij (aantoonbaar sedert 1283) het gerecht en de tienden van Emmeklaar op het Hoogland. Dit roept de vraag op of met de tienden, die genoemd worden in de oorkonden van 1028 en 1050, niet tienden bedoeld werden van gronden op het Hoogland, die tot het moment van schenking door Adelbold aan de abdij vielen onder het administratieve centrum van de bisschop in Amersfoort. Eenmaal aan de abdij geschonken werden ze vervolgens beheerd vanuit het eigen administratieve centrum van de abdij de Emmeklaar van waaruit de ontginningen door de abdij van gebieden gelegen ten noorden van het Hoogland ter hand werden genomen. Hier wordt slechts een mogelijkheid geopperd. Voortbordurend kan men vervolgens de suggestie opwerpen dat het Hoogland een vroege ontginning is geweest: Adelbold was bisschop van Utrecht in het eerste kwart van de 11e eeuw. De tienden, die door hem worden geschonken zijn geen novale tienden, dat wil zeggen tienden van nieuw ontgonnen gronden. Dus moeten die gronden tenminste al in de 10de eeuw in ontginning zijn gebracht. En dit strookt dan weer met het voorkomen ter plaatse van toponiemen met de achtervoegsels -laar en -horst, die vanaf de 10de/11de eeuw voorkomen. En daarmee zou de cirkel weer in zoverre rond zijn dat het in de tijd naar een verder verleden schuiven van de ontstaansdatum van de malen door Kempe-

rink zeer wel met deze suggestie valt te rijmen.

Tussen het inleveren van de manuscripten voor de bundel-Hovy en het verschijnen ervan is zo'n 1½ jaar verstreken. Dit heeft er onder meer toe geleid dat mevrouw Krauwert voor haar bijdrage geen gebruik heeft kunnen maken van de onderzoeken, die zij in 1988-1989 verzochtte. Ook heeft dit zich gewroken in de bijdrage van C. A. Kalveen, in wiens opstel *De Amersfoortse Sint-Joriskerk in de geschreven bronnen tot ca. 1380* zijn eigen artikel in *Flehite* 1988 nr. 3/4 over de oudste oorkonde op naam van het Sint Joriskapittel (1342) onvermeld blijft. De schrijver deelt zijn verhaal in drie periodes in. De eerste periode loopt tot 1337 maar heeft bij gebrek aan relevant bronnenmateriaal geen nauwkeurig startpunt: 'Wil men dan toch vermoedens uiten, dan ligt het meest voor de hand dat kerk en parochie dateren uit de eerste helft van de 13de eeuw'. Scherp geformuleerd legt van Kalveen een link met het begin van de stedelijke ontwikkeling, met een college van schepenen en raden en een universitas of stedelijke gemeente. Als vertegenwoordigers van de laatste groepering worden al in deze beginperiode kerkmeesters aangesteld, die uit naam van de 'gemeente' het kerkgebouw en de kerkgoederen beheren. Er is hier dan ook sprake van een echte stadskerk. Slechts in het voordrachtsrecht voor de pastoor en de beschikking over het pastoorsgoed, die in handen van de bisschop bleven berusten, werd nog een relict uit de pre-stedelijke periode gevonden, dat terug gaat op de periode dat er bij de bisschoppelijke *curtis* een kapel was gevestigd.

Tijdens de tweede periode van het bestaan, die Van Kalveen laat lopen tot 1374, vond de oprichting plaats van het kapittel van Sint Joris, bestaande uit tien priesterkanunniken, die uit een gemeenschappelijk vermogen werden betaald. Bijzonder aan het Amersfoortse kapittel was dat de bisschop zich het benoemingsrecht van de kanunniken voorbehield. Ook vormde de nieuwe instelling in zoverre geen zelfstandig college dat het

de eigen statuten niet mocht op- of bijstellen. Beide zaken vormen een uitzondering op de voor de collegiale kapittels in Utrecht geldende regels. Naar mijn mening moet een en ander meegewogen worden bij de vraag naar de achtergronden van de oprichting van het kapittel. Spreekt de aanhef van de oprichtingsoorkonde over bevolkingsgroei en de daarmee gepaard gaande toename van inkomsten en mogen wij tevens een wens aan de kant van het stadsbestuur om het imago van de stad met de oprichting van een kapittel te vergroten veronderstellen, de bisschop wilde alleen meewerken indien de nieuwe stichting niet zoals de Utrechtse kapittels een te machtig en dus voor de bisschop zelf te bedreigend instituut zou worden. De derde periode tot circa 1380 laat Van Kalveen aanvangen wanneer er sedert 1374 vicarieën aan de Sint Joriskerk worden verbonden met een eigen altaar, bestuur en bedienende geestelijke: '*De kerkmeesters, het kapittel en de stedelijke overheid hebben de stichting ervan gestimuleerd als argument om de Sint-Joriskerk te kunnen vergroten*'. Toch zou de grote hausse in de oprichting van vicarieën, broederschappen, kapellen, kloosters en gasthuizen eerst na 1380 plaatsvinden.

Van Kalveen laat niet onvermeld dat er in 1344 reeds sprake is van een collectie boeken, die aanwijsbaar sedert 1374 onder het beheer van een kanunnik-bibliothecaris stond. In menige 14de- en 15de-eeuwse oprichtingsakte van een vicarie wordt melding gemaakt van boeken, die bij aanstelling of beboeting van een vicaris aan de kapittelbibliotheek moest worden geschonken. Zo groeide de collectie uit tot de zogenaamde Librye, die voornamelijk zal hebben bestaan uit theologische, liturgische en misschien ook filosofische en historische werken. In hoeverre de boeken ook in Amersfoort – bijvoorbeeld in een atelier van de Broeders des Gemeenen Levens – zullen zijn vervaardigd is onbekend. Wat nu door de bijdrage van J. A. Brongers, getiteld *Vier eeuwen drukkers- en uitgeversactiviteiten in Amersfoort*, wel bekend is geworden is dat deze stad tot circa 1900 geen voorname rol heeft gespeeld

in de produktie van boeken. Na een inleiding laat de schrijver minutieus alle Amersfoortse uitgevers tot 1985 de revue passeren. Als eersten worden Jac. Bruyssius en Adr. Iohannis genoemd van wie echter niet vaststaat dat zij alhier ook boeken hebben uitgegeven. Immers, het titelblad van de in 1565 gepubliceerde bespiegeling door Nicolaas Edanus over de werken van magister Johannis Krom vermeld hen slechts als beëdigde boekverkopers in Amersfoort. De tweede in Brongers' opsomming, Reynder Wijlicks, gaf in 1601 alhier het 'Itinerarium sacrae scripturae' uit. Zijn vestiging in Amersfoort in 1599 wordt in verband gebracht met plannen om in deze stad een gewestelijke universiteit op te richten. Het is bekend dat het bestuur van Leiden om redenen van concurrentiebeding zich tegen deze plannen heeft geuit. Op den duur heeft het Leidse protest niet mogen helpen; in de stad Utrecht werd in 1636 de Illustere School omgevormd tot universiteit. Twee vestigingsfactoren waren hierbij in ieder geval van belang. Ten eerste de bereidheid van de Utrechtse magistratuur om een grote financiële bijdrage te leveren en ten tweede de aanwezigheid van de goed uitgeruste kapittelbibliotheken in de voormalige bischopsstad. Daar kon de Amersfoortse Librye niet tegen op, de aanstelling van twee boekbewaarders sedert 1594 ten spijt. En hiermee ben ik terug bij het Sint Joriskapittel. De kanunniken, die in de voor-reformatische tijd hiertoe behoorden, bewoonden al sedert de 14de eeuw de zogenaamde claustrale huizen, die gelegen waren binnen het mandaatgebied ter hoogte van de Papenhofstede. Bij de stadsbrand van 1520 vielen ze alle ten prooi aan de vlammen. Van de tien jaar later op dezelfde plaats verzeen woninkjes, maakt het enig overgeblevene, het Mandaatshuis ofwel het pand Onder de Linden, deel uit van het object van de bijdrage van C. van den Braber. De ondertitel vat de strekking uitstekend samen. *Een restauratie uit de periode 1940-1945: Paperassen, oplopende kosten, gezeur over subsidies en gewetensvol uitgevoerd vakwerk*. Begin 1941 laat de eigenaar van drie panden, die gelegen

waren op de hoek Papenhofstede/Groenmarkt, de hoek Groenmarkt/Appelmarkt en aan de Appelmarkt 16, weten bereid te zijn deze monumentenpanden te restaureren. Voorwaarde was wel dat er van overheidswegen subsidies beschikbaar zouden worden gesteld. De aanneemsom van fl. 5.868,- waarvoor W. Wassink het werk zou klaren, liep voor de in- en uitwendige restauratie tenslotte op tot meer dan fl. 11.000,-. Een tweede probleem werd veroorzaakt door bijzondere maatregelen van de Duitse bezetter. Zo diende de Bevollmächtigte für die Bauwirtschaft ontheffing te verlenen van het toen geldende bouwverbod. Bovendien was men vanaf 1 januari 1941 verplicht om exacte opgaven van bouwmaterialen te verstrekken, wilde men al in aanmerking komen voor bonnen, die noodzakelijk waren voor de aanschaf hiervan. Bij elke overschrijding van de opgave diende een en ander opnieuw te worden aangevraagd. Al met al heeft het uiteindelijke resultaat er niet onder geleden. Van den Braber meent dat het resultaat verantwoord is en schrijft dit onder meer toe aan het enthousiasme waarmee men werkte: 'Die gemotiveerdheid, bezieling bijna, is nog steeds van het toen gerestaureerde Mandaatshuis af te lezen'.

Dankzij de inspanningen van een werkgroep, die reeds gedurende enkele jaren op het gemeentearchief onderzoek doet naar de eigendommen van de geestelijke instellingen, weten wij inmiddels het een en ander over de bewoningsgeschiedenis in en rond de Papenhofstede. Iemand die ook op dit terrein telkens weer haar sporen verdient is mevrouw Van Hoorn-Koster, die voor de bundel-Hovy de geschiedenis van enkele verdwenen panden in de Muurhuizen vastlegde. Het gaat daarbij om die panden, die rond 1910 werden opgeofferd aan de, inmiddels ook al weer verdwenen R.K. meisjes ULO-school, later MAVO-Muurhuizen. Op de van mevrouw Van Hoorn bekende wijze geeft ze per pand op uiterst secure wijze weer wie er in welk pand heeft gewoond, welke ambachten c.q. beroepen er werden uitgeoefend, hoe de goederen in andere handen overgingen, in hoeverre

ze gesplitst werden etc. De frequentie waarmee een van de panden telkenmale in andere handen overging laat zien dat de wat grotere muurhuizen in de loop van de 17de en de 18de eeuw gewilde beleggingsobjecten vormden. Soms ging een eigendom over in handen van een private instelling, zoals het pand in de Muurhuizen dat sedert 1617 onderdak bood aan de voormalige kloosterling Peter Dircxz Man en zijn dienstmaagd Cecilia Jacobs. Voor informatie over Man en de naar hem genoemde Stichting Pieter Dirkmans Fundatie kan men terecht in het artikel van W. J. van Hoorn, *Een 17de-eeuwse fundatie tot ondersteuning van roomskatholieke armen*. Toen 9 dagen na het overlijden van Man in de kerstnacht van 1638 zijn testament werd geopend bleek hij – niet tot ieders genoegen – het merendeel van zijn bezittingen te hebben nagelaten ten behoeve van de armen in Amersfoort. Een belangrijk deel van de middelen hiertoe kwam uit de verhuur van de voormalige woning, die echter in 1803 door de beheerders van de stichting werd verkocht. Een oud archief van de fundatie is niet bewaard gebleven. Desondanks is Van Hoorn er in geslaagd om door nijver spitwerk in diverse bronnen een heden-tendage, maar nu in stichtingsvorm, nog bestaande fundatie zijn geschiedenis terug te geven.

De reformatie heeft in Amersfoort eerst na verloop van tijd vastere voet in aarde gekregen. Zo waren er van de 6 á 7000 Amersfoorters in 1619-1621 slechts 520 volwassenen lidmaat van de gereformeerde kerk. Het zou een eeuw duren voor dit aantal was verdubbeld. Inmiddels had een groot deel van de regentenfamilies zich al wel bij de 'heerschende religie' aangesloten om zich zo als gevestigde orde te kunnen handhaven. Sommigen van hen bezetten bij tijd en wijle ook posten in de grote kerkeraad, die bestond uit vier ouderlingen en vier diakenen. Maar vooral ook stonden deze kerkelijke ambten open voor families in opkomst. Een van de taken van de grote kerkeraad was de beroeping van predikanten. J. G. Smit zet in zijn bijdrage '*Practesijns*' aan

het werk de verwickelingen uiteen, die het gevolg waren van het beroepingswerk voor een nieuwe predikant na het overlijden van ds. Crinius in 1677 en het vertrek van ds. Van Leeuwen in 1678. Op uiterst nauwkeurige wijze schildert Smit de verwickelingen tussen de enig overgebleven predikant Visvliet, de kerkeraad en de magistraat van Amersfoort, waarbij een en ander wordt herleid tot een politiek steekspel tussen gevestigde orde en opkomende middenklasse. Een steekspel dat leidt tot ordinare scheldpartijen (Visvliet: 'de diaconen hebben in de melck gescheten ende de brocken gegeten'), schrijf- en spreekverboden en zelfs het gijzelen van een aantal betrokkenen. Het bijzonder goed gedocumenteerde verhaal van Smit laat zien dat ook binnen een synodale (of zo men wil: democratische) kerkorde de marges wel erg smal waren. Gezien de rijkdom aan gegevens wordt lezing van deze bijdrage met name ook de genealoog van harte aanbevolen.

De bijdrage van de gemeentelijke architectuur-historicus M. Cramer, *Amersfoortse tuinarchitectuur rond de eeuwwisseling*, behandelt een voor onze stad nog vrij nieuw onderzoeksterrein, namelijk die van de geschiedenis van de tuinaanleg. Na een korte inleiding over de diverse stijlen rond de eeuwwisseling, behandelt hij de voornaamste tuinarchitecten, die hier werkzaam zijn geweest, en een aantal van hun ontwerpen (Algemene Begraafplaats aan de Soesterweg, grote delen van de Berg, Christiaanspark, een tuin van een huis aan de Utrechtseweg, Berghotel, villa Amersberg).

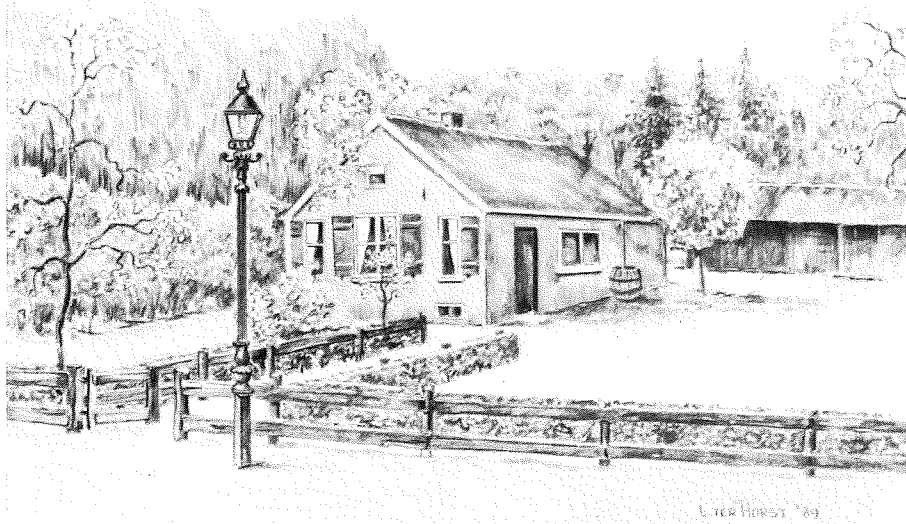
Amersfoortse Opstellen is uitgegeven door de Amersfoortse uitgeverij Bekking. Het geheel is uitstekend verzorgd en fraai geïllustreerd. De bijdrage van Cramer telt bijvoorbeeld alleen al 22 afbeeldingen. De redactie van de bundel was in handen van de heren Brongers, Kemperink en Elias. Als direct betrokkene bij het werk van de vroegere gemeentearchivaris, liet ook laatstgenoemde het niet na een bijdrage te leveren aan de afscheidsbundel. In *Een burgemeester in oorlogstijd*

geeft Elias een aantal brieffragmenten uit van mr. J. C. graaf van Randwijck en diens echtgenote uit de beginperiode van de opvang van Belgische vluchtelingen in Amersfoort in 1914. Brieven behoren met onder andere dagboeken en memoires tot de zogenaamde ego-documenten. Deze archivalia hebben het voordeel dat ze vaak een kijkje achter de schermen bieden en zo onthullen wat de officiële bescheiden verborgen houden. Ook geven zij veelal informatie prijs over het *ego*. In het geval van Van Randwijck naar aanleiding van de algemene mobilisatie in augustus 1914, die in Amersfoort als garnizoenstad goed merkbaar was: 'In dergelijke omstandigheden bekommer ik mij al heel weinig om bevoegdheid-quaesties, maar doe, wat het gezond verstand zegt, de verantwoording voor later trek ik mij niet aan. Gelukkig deed de regering hetzelfde. Het komt in die oogenblikken niet op geleerdheid aan, maar op durf om te doen'. En ook de burgemeestersvrouw geeft iets van haar karakter prijs als ze schrijft: 'De haat tegen de 'Duitsch' is groot. De vluchtelingen hebben maar één angst dat ze hier ook zullen komen en waar dan heen? 't Zijn juist opgejaagde beesten. Arme, arme mensen'. Zoals ook al bij eerdere bijdragen opgemerkt, zijn er in de tijd die verliep tussen het inleveren van de manuscripten en de uitgave zelf nogal wat publikaties over de diverse onderwerpen verschenen. Elias zelf was als directeur van Museum Flehite bijvoorbeeld de motor achter diverse publikaties (o.a. Vluchten voor de Groote Oorlog) en manifestaties over Belgen in Nederland 1914-1918 in het najaar 1988. Dat de laatste jaren kwantitatief en kwalitatief gezien de Amersfoortse geschiedschrijving bloeit, mag voor een belangrijk deel toegeschreven worden aan de bijzondere inspanningen van dr. J. Hovy ten aanzien van de ontsluiting van de plaatselijke bronnen.

P. C. B. M.

Noot

1. Zie met betrekking tot de echtheid van deze oorkonde P. A. Henderikx, *Echt of onecht? De bevestigingsoorkonde van bisschop Bernold van 26 juni 1050 voor de Sint-Paulusabdij te Utrecht, in Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D. P. Blok*, Amsterdam 1990. (Verschijnt in de tweede helft van dit jaar).

De boerderij van de familie Middelman aan de Appelweg zoals deze er in begin deze eeuw uitgezien moet hebben. Tekening L. ter Horst (1989).

Wij hebben in deze kroniek en in boekbesprekingen meermalen kunnen wijzen op de vooruitgang die de studie van de nieuwere geschiedenis van Amersfoort in de laatste tijd heeft geboekt. Maar al deze waardevolle bijdragen van politieke, economische, sociale en culturele aard laten ons toch nog altijd in het onzekere over de vraag: hoe leefden nu eigenlijk de mensen uit dit recente verleden en vooral, hoe beleefden zij de toestand waarin zij leefden? Een bescheiden bijdrage tot beantwoording van deze vraag biedt het aardige en pretentieloze werkje: *Teuntje Bouwman vertelt: belevenissen Leusder- en Bergkwartier*; tekeningen en samstelling Leen en Mien ter Horst-van de Rotte (Amersfoort, 1989, 199 p., ill.). Teuntje Bouwman, geboren te Amersfoort in 1905, vertelt hier over haar jeugdjaren op achtereenvolgens twee boerderijtjes op de schrale grond, die thans geheel is volgebouwd als een buitenwijk van de stad. Haar geboortehuis stond op de hoek van de Utrechtseweg en de Appelweg. Toen het boerenbedrijfje van haar ouders in 1918 moest wijken voor de stadsuitbrei-

ding (aanleg van een 'officierswijk' heette het toen!), vestigde de familie zich aan de Appelweg (sedert 1925 Kapelweg) tussen de latere Brederolaan en Coornhertlaan. Handelt het eerste gedeelte hoofdzakelijk over de lotgevallen van de vertelster en haar familie, het vervolg bevat een kostelijke beschrijving van het gebied met zijn bewoners dat ongeveer wordt begrensd door de huidige Vondellaan/Van Campenstraat (beide vroeger Dievenweg geheten), de Leusderweg, de Verhoevenstraat, de Kapelweg, de Van Effenlaan, de Beetslaan en de Jacob Catslaan. De hedendaagse lezer waant zich tot zijn verbijstering verplaatst in het midden van de 19de eeuw, hoewel het verhaal zich afspeelt in een tijd die nog in de herinnering van zeer bejaarde mensen moet voortleven. De beschrijving is gebaseerd op aantekeningen en herinneringen van Teuntje, aangevuld door nasporingen van de samenstellers over de tijd na 1928, toen de vertelster met haar man voorgoed naar Brabant vertrok. Zeer de moeite waard zijn de afgedrukte oude foto's van de familieleden, hun boerderijtje en

andere gebouwen, alsmede een luchtfoto van het gebied uit 1922. De talrijke tekeningen zijn ook heel mooi; daar zij echter stammen uit 1988 en 1989 vraagt men zich af of de tekeningen van thans verdwenen gebouwen zijn vervaardigd naar oude foto's dan wel gereconstrueerd naar gegevens van de vertelster of anderen. De wijze waarop de familie Bouwman als gevolg van de stadsuitbreiding haar levensonderhoud voortdurend moest aanpassen aan de nieuwe situaties wekt de grootste bewondering. Hoe hard het leven van ouders en kinderen ook was, men krijgt toch de indruk dat zij door hun onverwoestbare energie en vindingrijkheid (vooral van de moeder) tot de meer welvarenden onder de buurtbewoners behoorden. Hetgeen wordt vermeld over de levensomstandigheden van vele minder bevoorrechte buurtgenoten is eenvoudig schrikbarend, al ontbreekt de humor geenszins. Toch ziet Teuntje vanuit Brabant met weemoed terug op haar jeugdjaren en haar vroegere omgeving. Voor wie zich een beeld wil vormen van het tijdperk dat toch nog zo kort achter ons ligt, is dit boekje een onmisbare aanvulling op hetgeen uit archieven en literatuur hierover bekend is.

J. A. M. M. Janssen, *Op weg naar Breda: de opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828* ('s-Gravenhage, Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, 1989, XVI, 417 p., ill., portr., facs., diagr., tab.; Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis, nr. 19, ook verschenen als proefschrift Nijmegen; ISBN 90-70677-23-7), lijkt voor onze streek met haar Grebbelinie en in het bijzonder de garnizoensstad Amersfoort op zichzelf al van belang. Maar het is niet om deze reden dat hier de aandacht op dit werk wordt gevestigd. Te Amersfoort bevond zich namelijk gedurende de eerste jaren van de 19de eeuw een opleidingsinstituut voor de artillerie en de genie. Er is over deze instelling reeds een en ander gepubliceerd. Ik noem hier slechts de bijdragen van G. Sophia van Holthe tot Echten in Bull. Kon. Ned. Oudheidk. Bond LXXIX (1980), p. 12-16, van W. J. van Hoorn en

J. Hovy in Observantenklooster Amersfoort, p. 87-89, en van W. F. N. van Rootselaar in Amersfoort, geschiedkundige bijzonderheden I, p. 64-66. Natuurlijk geldt ook voor het onderhavige werk dat maar een klein deel op de Amersfoortse school betrekking heeft. Maar niettemin bevat het een schat aan gegevens hierover. Men vindt ze op p. 176-192, hoofdstuk VII (p. 199-208) is er geheel aan gewijd, hoofdstuk IX (p. 233-254) voor een deel, en voorts zie men p. 267-269. Het onderwerp wordt hier niet alleen behandeld in het kader van het militaire onderwijs op nationale schaal, maar ook talrijke tot dusver onbekende bijzonderheden worden aan het licht gebracht. De opleiding van officieren der infanterie en cavalerie geschiedde gedurende het Ancien Régime in de vorm van praktijkervaring. Gewoonlijk adellijke jongelieden namen als cadet dienst in het leger en leerden aldus het 'handwerk' al doende. Toen echter in de 17de eeuw de technische wapens (artillerie, vestingbouw, genie enz.) steeds meer een belangrijke rol gingen spelen, deed zich de behoefte aan theoretisch geschoolde krachten gevoelen. Aanvankelijk werden deze van buiten het militaire apparaat aangetrokken, maar op den duur werden zij bij de krijgsmacht ingelijfd en gingen zelfs een afzonderlijk corps vormen. De opleiding bleef echter een zwak punt. Hoewel het jaar 1789 gewoonlijk wordt gezien als het begin hier te lande van een militair-technische scholing, toont de schr. uitvoerig aan dat reeds vanaf ca. 1600 voortdurend pogingen werden ondernomen om een behoorlijke theoretische scholing van de grond te krijgen. Hierbij worden ook buitenlandse instituten behandeld. In de Republiek ziet men herhaaldelijk, vooral op particulier initiatief, onderwijsinstellingen op dit gebied verschijnen, die overigens ook landmeters en wijnroeiers opleidden. Met weinig succes: meestal bleef het bij plannen, soms bij een mislukte aanloop. Hoewel reeds in 1789 een militaire school werd opgericht, was het vooral het Bataafse bewind dat deze zaak krachtiger aanpakte. Toch bleven de meeste militaire scholen weinig resultaten opleveren.

Een succesvolle instelling was echter die te Zutphen, onder leiding van luitenant-kolonel J. H. Voet. Waarom deze instelling, ondanks protesten van het Zutphense gemeentebestuur, in de jaren 1804-1806 naar Amersfoort werd verplaatst, wordt uitvoerig uiteengezet. Een belangrijke factor was dat het gemeentebestuur het gebouw De Doelen (het voormalige Observantenklooster, sedert de Reformatie het belangrijkste logement ter plaatse) ter beschikking stelde. Toch bleek deze behuizing, waar in 1806 het onderwijs, dat ook waterbouwkunde, vestingbouwkunde en civiele bouwkunde omvatte, van start kon gaan, niet aan de vereisten te voldoen, ondanks ingrijpende verbouwingen en een aanzienlijke uitbreiding aan de kant van de Westsingel (de latere Brandweerkazerne). Toen koning Lodewijk Napoleon de school, aanvankelijk 'Theoretische de Practische Militaire School', later 'Koninklijke Artillerie- en Genieschool' geheten, waarvan wederom Voet directeur was, wilde reorganiseren naar het Franse voorbeeld van de beroemde Ecole Poly-technique, bleek het daartoe vereiste onderwijsniveau niet haalbaar. Daarom wenste de koning in 1809 de instelling te verenigen met de sedert 1807 te Honselersdijk gevestigde opleidingschool voor infanteristen en cavaleristen. De gefuseerde instellingen werden in Den Haag gevestigd, wat het einde van het Amersfoortse instituut betekende. Maar de inlijving van ons land, met zijn leger, bij het Franse keizerrijk, maakte reeds in 1810 een einde aan het experiment. Na het herstel der onafhankelijkheid werd opnieuw een opleidingsinstituut gesticht, thans te Delft. Pogingen van J. H. Voet om wederom Amersfoort als vestigingsplaats te doen aanwijzen, hadden geen succes. Het laatste gedeelte van het imposante en breed opgezette werk handelt in hoofdzaak over de Artillerie- en Genieschool te Delft, die in 1828 door de Koninklijke Militaire Academie te Breda zou worden vervangen. Men kan het boek bestellen bij CDP Emmen, tel. 05910-83100. De prijs is f 49,75.

De populaire tekenaar, etser en schilder Anton Pieck heeft ook te Amersfoort gewerkt, zo blijkt uit het boekje *Wandelroute door Amersfoort langs door Anton Pieck getekende monumenten* (Anton Pieck Club Nederland, 1989, 16 p., ill., plgr.). De auteursverantwoordelijkheid is onduidelijk: het voorwoord is ondertekend door M. P. de Haas-van Riemsdijk, voorzitter van de A.P.C.N., die gewag maakt van de medewerking van J. van Voorst-Schnoor. Sommige van de afgedrukte tekeningen enz. zijn ongeveer 70 jaar oud en stammen uit de tijd dat Pieck te Amersfoort zijn militaire diensttijd doorbracht, andere zijn van veel latere datum.

De tekst beschrijft een stadswandeling langs de plaatsen, door Pieck getekend, geëtsd of geaquarelleerd, mede aangegeven op een plattegrondje van de binnenstad. Topografisch bieden de afbeeldingen niet veel nieuws, want Pieck heeft slechts monumenten en stadsgezichten uitgekozen die vele malen op prentbriefkaarten enz. zijn vereeuwigd. De afbeeldingen zijn overigens verdienstelijk en geven waarschijnlijk de toestand in de tijd van vervaardiging getrouwelijk weer, hoewel een enkel plaatje wordt opgesierd door de bekende 'biedermeierachtige' figuren. Het boekje is o.a. verkrijgbaar bij Museum Flehite voor slechts f2,50.

De Philatelisten Vereniging Amersfoort, opgericht in 1939, organiseerde ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan een tentoonstelling in 'De Drietand' te Amersfoort op 14-15 oktober 1989. In verband hiermede gaf zij uit een *Catalogus Jubileumtentoonstelling 1939-1989, dag van de postzegel* (Amersfoort, 1989, 32 p., ill., facs.) met mededelingen over de activiteiten van deze bloeiende vereniging (ca. 300 leden), helaas met zeer weinig gegevens over haar geschiedenis. Voor ons wordt dit echter goedgemaakt door de bijdrage van J. A. Uitenbogaart, die handelt over *De paardenposterij te Amersfoort van 1810 tot 1854* (p. 7-14). Deze verhandeling, gebaseerd op stukken uit het Amersfoortse gemeentearchief, verscheen reeds eerder in Flehite, jrg. 3, nr. 4 (1970), p. 1-8, thans herdrukt met enige kleine toevoegingen en weglatin-

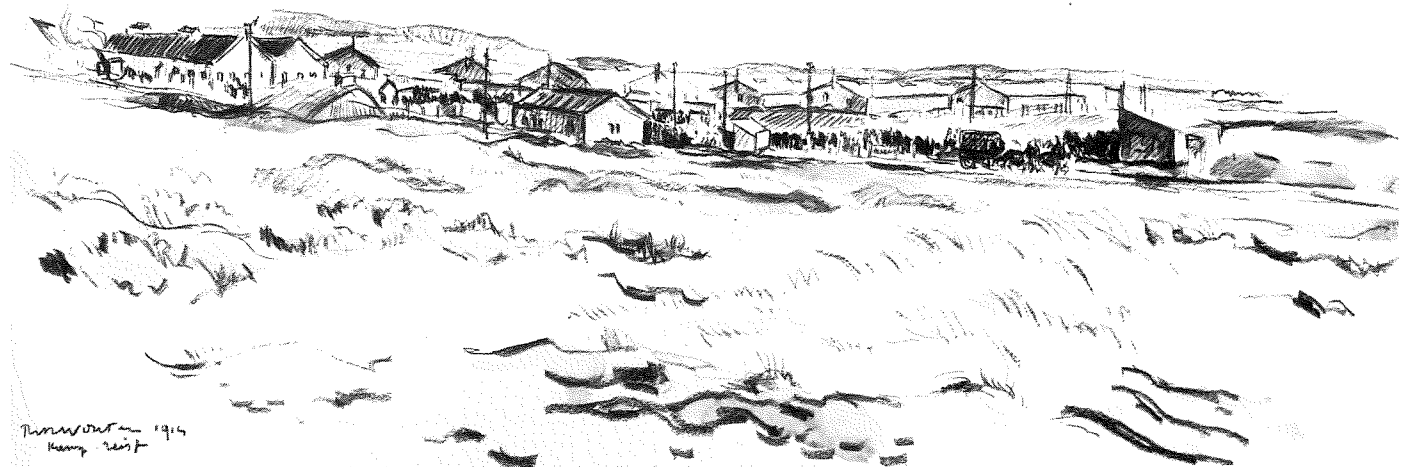
Anton Pieck, *Achter de Kamp. Ets (1916)*.

gen. De betekenis voor de geschiedenis van het vervoer van passagiers en poststukken behoeft niet te worden toegelicht. Het verhaal begint met de aanzienlijke verbeteringen op dit gebied tijdens de inlijving van ons land bij het Franse keizerrijk en eindigt met de opkomst der spoorwegen, die de paardenpost geleidelijk overbodig maakten. Ik herinner er nog aan dat dezelfde auteur een beknopte geschiedenis van het Amersfoortse postkantoor publiceerde in ons blad jrg. 3, nr. 1 (1969), p. 8-13, en nr. 2 (1970), p. 23-30. Tenslotte vestig ik nog de aandacht op een korte bijdrage in deze catalogus van Uitenbogaart over *Bestelersstempels* (p. 25), landelijk ingevoerd in 1872, afgeschaft in 1934, te Amersfoort gebruikelijk van 1884 tot 1927.

In het Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 62, nr. 4 (april 1989), p. 43-44, maakt mr. dr. V. A. M. van der Burg opmerkzaam op de (schaarse) grafmonumenten op rooms-katholieke begraafplaatsen in de provincie Utrecht. Bijzondere aandacht wijdt hij aan een *grafkapel van de familie Van Vessem te Driebergen-Rijsenburg*. Het kerkhof aldaar werd aangelegd in 1869 door de architect H. J. van den Brink, die ook het (thans afgebroken) Groot-Seminarie in Rijsenburg ontwierp. Genoemde grafkapel werd gebouwd in de jaren 1886-1891 en dient volgens de auteur op de monumentenlijst te worden geplaatst. Voorts vermeldt hij nog enige andere grafmonumenten van families die in onze regio landgoederen en kastelen bezaten. In genoemd Maandblad, jrg. 62, nr. 9 (sept. 1989), p. 91-92, bespreekt C. Staal de catalogus van een tentoonstelling *Van Roemers en Bokalen* op slot Zuylen, die reeds per 1 september 1989 werd afgesloten. Deze catalogus verdient echter

alsnog onze aandacht, want dit werk van Reino Liefkes, *Glaswerk uit drie Utrechtse kastelen: slot Zuylen, kasteel Amerongen, kasteel Sypestein* (Oud-Zuylen, 1989, 96 p., foto's, prijs f25,-) is, zoals uit de titel blijkt, ook voor onze streek van belang. Op genoemde kastelen worden prachtige oude glascollecties bewaard. Hierover vermeldt de catalogus vele bijzonderheden, bovendien is deze verlicht met fraaie foto's door Madeleine ter Kuile van alle tentoongestelde glazen.

Uit de oudste geschiedenis van het huis Geerestein te Woudenberg, door ir. W. H. M. Nieuwenhuis (p. 67-69), is de volgende bijdrage tot de geschiedenis van onze regio. Dit huis, een voormalige riddershofstad, kan men nog steeds, zij het in verbouwde vorm (1834), bewonderen langs de weg naar Amersfoort. De auteur voegt oudere gegevens toe aan hetgeen reeds uit vroegere publikaties aangaande de latere geschiedenis bekend was. Het goed, een Stichts leen, blijkt al sedert 1394 onder andere benamingen te worden vermeld. Het huis Geerestein werd aldaar waarschijnlijk kort vóór 1417 gebouwd. Op p. 69-70 wordt een stukje van G. J. R(öhner) gewijd aan het *Afscheid van dr. J. E. A. L. Struick* als gemeentearchivaris van Utrecht (1964-1988). Vermeld worden zijn talrijke wetenschappelijke en populaire publikaties en zijn vele activiteiten in het verenigingsleven, zowel in het archiefwezen en Oud-Utrecht als op andere gebieden. Zijn opvolger is drs. I. W. L. A. Caminada. J. A. C. Mathijssen vermeldt (p. 71-72) de oprichting van *Stichting Publikaties Oud-Utrecht* (SPOU). Het doel van deze stichting is, publikatie-mogelijkheden te scheppen voor grotere werken, die niet

Rik Wouters, *Begravenis van de slachtoffers van de opstand in het Kamp van Zeist op 3 december 1914*. Particuliere collectie.

geplaatst kunnen worden in de beide periodieken van O.U., zoals steeds terugkerende uitvoerige verslagen (b.v. de provinciale archeologische kronieken en gemeentelijke monumentenbeschrijvingen). Er is naast het bestuur een redactiecommissie ingesteld. De eerste publikatie, de archeologische kroniek, wordt hieronder besproken. De leden van Oud-Utrecht ontvangen deze eerste publikatie gratis, de volgende met een aanzienlijke reductie.

In tegenstelling tot het bovenvermelde nummer van het Maandblad heeft het *Jaarboek Oud-Utrecht 1988* (Utrecht, Oud-Utrecht, 184 p., ill., krt., ISBN 90-71108-06-6) deze maal vrijwel niets te bieden over onze gouw. Ik wijs echter op de vermelding van Amersfoortse 'trompers' (blaasmuzikanten) die te Utrecht kwamen spelen (p. 39, 49-50) en Utrechtse 'trompers' die dezelfde dienst aan Amersfoort bewezen (p. 42). Overigens is het artikel van M. P. Beukers over de Utrechtse stadsspeelieden in de 15de eeuw aan te bevelen voor ieder die belangstelt in middeleeuwse stadsgeschiedenis of muziekgeschiedenis in het algemeen. Enige gegevens over de Amersfoortse arrondissements- en kantongerechten bevinden zich op p. 98. Voorts bevatten de rubrieken *Verdwenen stads- en dorpsgezichten* (foto's uit het

eeuwbegin vergeleken met die uit 1988, door D. T. Koen en J. A. C. Mathijssen) en *Kroniek over het jaar 1987* (door G. J. Kylstra-van der Eijk) afbeeldingen, resp. gebeurtenissen uit oostelijk Utrecht. Terloops maak ik opmerkzaam op het merkwaardige feit dat geregeld verschijnende jaarboeken (en ook jaarverslagen) een ISBN-nummer krijgen (bestemd voor niet-seriële publikaties) in plaats van een ISSN-nummer (bestemd voor seriële publikaties, zoals tijdschriften enz.).

In Spiegel Historiae, jrg. 24, nr. 1 (jan. 1989), p. 2-8, publiceren M. L. C. Hendrickx-van der Avert, G. Laporte en M. de Waele een artikel over: *Vluchten voor 'de groote oorlog', Belgen in Nederland 1914-1918*, waarbij, zoals bekend, Amersfoort, Soest en Zeist een belangrijke rol speelden. Deze publikatie is gebaseerd op de bijdragen van genoemde auteurs tot het gelijknamige boek (Amsterdam, 1988). Aan dit onderwerp zijn enige doctoraal- en licentiaatsscripties gewijd, o.a. van de beide eerstgenoemde auteurs, die in onze vroegere kronieken reeds zijn besproken. Exemplaren hiervan bevinden zich in de bibliotheken van de Gemeentelijke Archiefdienst en Museum Flehite te Amersfoort. Bij het artikel zijn weinig bekende foto's en een tekening van de uitgeweken Belgische schilder Rik Wouters afgedrukt.

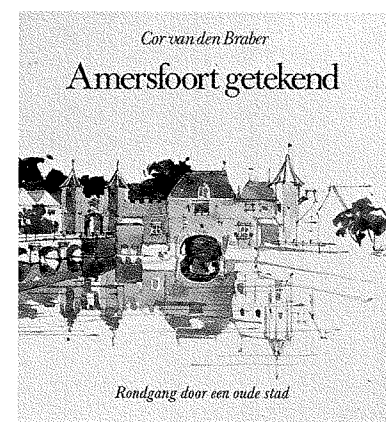
A. van Gent, *De Sint Anna Broederschap van Woudenberg, geschiedenis van een middeleeuwse zielbroederschap* (Barneveld, 1987, 116 p.), gaat over een instelling die nog steeds bestaat. Beschreven worden de activiteiten (zielmissen, liefdadige werken) en lotgevallen, ook na de Hervorming. Men kan zich het boek aanschaffen door storting of overschrijving van f25,- op postrekening 595586, t.n.v. A. van Gent, te Barneveld (incl. verzendkosten). Natuurlijk eerst informeren of het werk nog leverbaar is.

A. A. B. van Bommel schrijft in het Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 62, nr. 1 (jan. 1989), p. 4-6, over een ruzie tussen *Antonis Hermans van Bommel, koster en schoolmeester te Neerlangbroek*, en de Kerkeraad aldaar naar aanleiding van zijn uitoefening van genoemde functies en zijn levenswijze, een gemakkelijk beeld van dorpstoestanden in het midden van de 17de eeuw. Daarbij geeft de auteur tevens een aanvulling op de lijst van schoolmeesters in Neerlangbroek, eertijds gepubliceerd door E. P. de Booy (Gens Nostra 1972) en E. J. Demoed ('In een lieflijk landschap', 1974).

J.H.

AMERSFORTIA REEKS

Voor iedereen die geïnteresseerd is in de 'dwarsverbanden' tussen de lokale en de landelijke geschiedenis en cultuur.
Royaal geïllustreerd en grafisch fraai verzorgd.

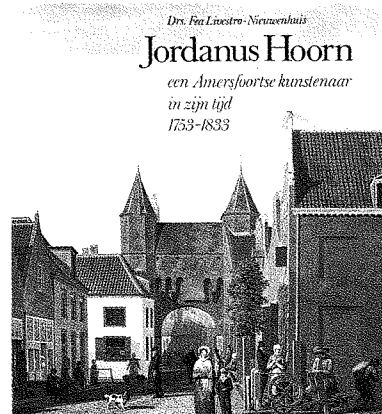

Cor van den Braber
Amersfoort getekend
Rondgang door een oude stad
100 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 0601

Pen- en penseeltekeningen van 44 historische monumenten. Begeleidende teksten met veel interessante bijzonderheden. Kan tevens dienen als gids voor een stadswandeling.

Drs. Fea Livestro-Nieuwenhuis
Jordanus Hoorn
Een Amersfoortse kunstenaar in zijn tijd 1753-1833
96 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 0296

Jordanus Hoorn, kunstenaar en ondernemer, kreeg op latere leeftijd een aanstelling als stadstekenmeester. Over een figuur uit een 'vergeten' periode van de Nederlandse kunsthistorie.

De Amersfoortse kerken,
kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850

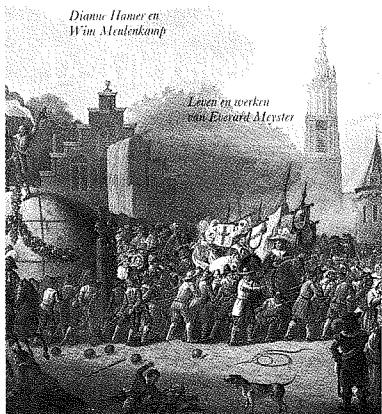

De Amersfoortse kerken
kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850
108 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 0261

Deze bundel opstellen geeft een samenvattend beeld van de Amersfoortse kerkgeschiedenis tot aan het herstel van de hiërarchie in de rooms-katholieke kerk.

Dianne Hamer en
Wim Meulenkamp
De dolle Jonker
Leven en werken van Everard Meyster (ca. 1617-1679)
112 pagina's prijs f 24,50
ISBN 90 6109 1160

Geboren te Utrecht en beroemd geworden door de Amersfoortse kei. Met voorbeelden uit de geschriften van een kleurrijk fantist.

de algemene boekhandel
leusderweg 184-186, amersfoort
telefoon 033-614935

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42 jaar electro genieek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

STICHTING GEMEENTELIJKE KREDIETBANK AMERSFOORT

voor:

- uw persoonlijke lening
- uw doorlopend krediet.

Geen winstoogmerk, deskundig advies,
snelle beslissing, uw belang staat voorop
... vandaar naar de G.K.A.

Vraag vrijblijvend inlichtingen!

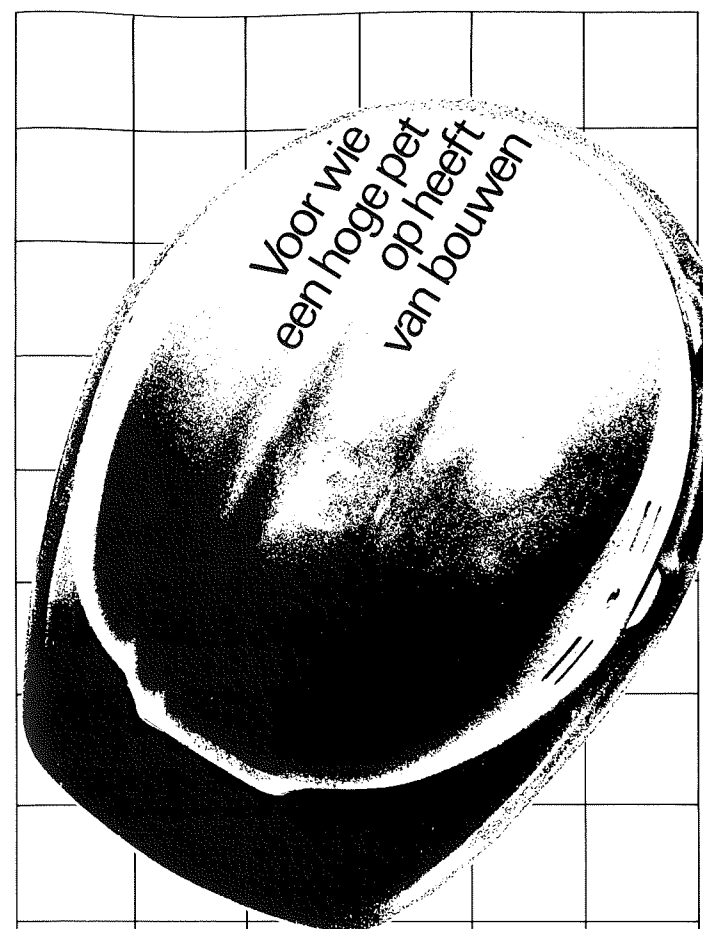

GEMEENTE
AMERSFOORT

Hoofdkantoor:
Eemstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-694760

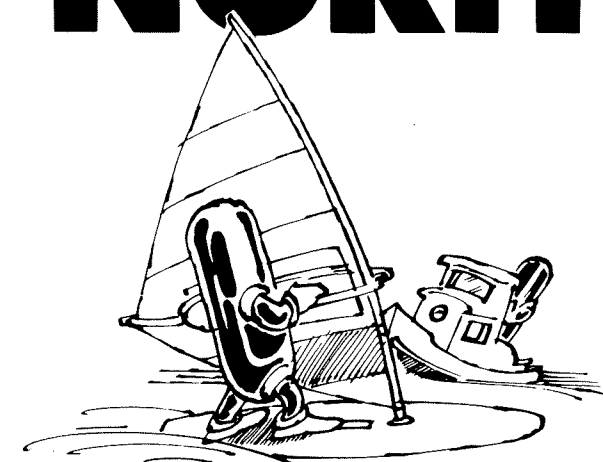
Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

LET OP DE KOSTEN!

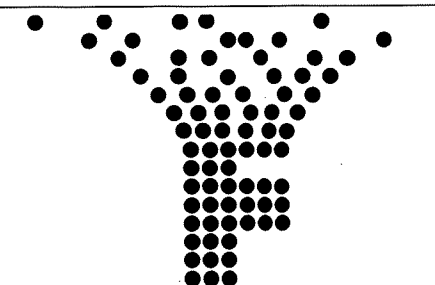

Heiligers
Bouw bv
Amersfoort

NORIT

Op de plank in binnen- of buitenland,
houd altijd **NORIT** bij de hand.

Cadeaus uit Flehite

Boeken

Van gasthuisbed tot serviceflat f 19,95
Historie der Amersfoortse brandweer f 15,00
Waarvan akte... f 14,50

Prenten

Afdrukken van de originele
etsplaten van Van Liender (1760)
met Amersfoortse gezichten.
Per stuk f 30,00
Ansichtposter f 5,00

Diversen

Tinnen St. Jorislepel f 15,00
Stadszegel f 6,00
Pelgrimsteken f 4,75
Bordjes met stadsgezichten f 6,00